ePublishing

The Greek Review of Social Research

Vol 151 (2018)

151

Civic ethos, nature and environmental protection in the journalistic articles of Kostas Varnalis (1939-1958)

Leonidas Economou

doi: 10.12681/grsr.19662

Copyright © 2018, Λεωνίδας Οικονόμου

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0.

To cite this article:

Economou, L. (2019). Civic ethos, nature and environmental protection in the journalistic articles of Kostas Varnalis (1939-1958). *The Greek Review of Social Research*, *151*, 3–41. https://doi.org/10.12681/grsr.19662

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 28/03/2024 20:48:48

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 151
Print ISSN: 0013-9696 Online ISSN: 2241-8512
Copyright © 2018 The Author
This work is licensed under the Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

Λεωνίδας Οικονόμου[*]

Αστικό ήθος, φυσιολατρία και προστασία του περιβάλλοντος στα αττικά χρονογραφήματα του Κώστα Βάρναλη (1939-1958)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο Κώστας Βάρναλης αφιέρωσε στη διάρκεια της δημοσιογραφικής του σταδιοδρομίας (1939-1958) έναν μεγάλο αριθμό χρονογραφημάτων στην Αθήνα και στην Αττική. Το άρθρο εστιάζεται στο βλέμμα, τη στάση και τις ιδέες του Βάρναλη για την αστική καθημερινότητα, τον πολιτισμό και τις πρακτικές των Αθηναίων, την αισθητική και κιναισθητική απόλαυση της φύσης, την προστασία του περιβάλλοντος και του ιστορικού τοπίου, και τη μεταπολεμική αθηναϊκή χωρική ανάπτυξη. Το αστικό ήθος και η εκσυγχρονιστική ιδεολογία, ο φυσιολατρικός ρομαντισμός και η μαχητική περιβαλλοντική ευαισθησία του ποιητή περιγράφονται και αναλύονται μέσα στα ευρύτερα ιστορικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα και ιδίως στο πλαίσιο του κινήματος προστασίας του ιστορικού και φυσικού τοπίου στην Ευρώπη και στην Ελλάδα.

Λέξεις κλειδιά: *Αθήνα, Βάρναλης, αστικός πολιτισμός, ιστορικό τοπίο, μνημεία, φυσιολατρία, περιβαλλοντικό κίνημα.*

[*] Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, e-mail: leconomou@panteion.gr

Κατάθεση: 17 Φεβρουαρίου 2018 Αποδοχή: 18 Σεπτεμβρίου 2018 Δημοσίευση: 31 Δεκεμβρίου 2018

The Greek Review of Social Research, 151
Print ISSN: 0013-9696 Online ISSN: 2241-8512
Copyright © 2018 The Author
This work is licensed under the Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

Leonidas Economou[*]

Civic ethos, nature and environmental protection in the journalistic articles of Kostas Varnalis (1939-1958)

ABSTRACT

Kostas Varnalis dedicated during his long career as a journal columnist (1939-1958) a large number of texts to Athens and Attika. The essay focuses on the poet's views and ideas about the everyday life, the practices and the civic culture of the Athenians, the aesthetic and kinaesthetic enjoyment of nature, the protection of the historic and natural landscape, and the postwar expansion and development of the city. The civil ethic and the modernist ideology, the romantic naturalism, and the militant ecological sensibility of the poet are described and analysed within the larger historic and ideological setting and especially in the context of the conservation movement in Europe and Greece.

Keywords: *Athens, Varnalis, urban culture, historic landscape, monuments, environmental movement*

[*] Associate Professor, Department of Social Anthropology, Panteion University of Social and Political Sciences, e-mail: leconomou@panteion.gr

Received: February 17, 2018 Accepted: September 18, 2018 Published: December 31, 2018

ΑΣΤΙΚΟ ΗΘΟΣ, ΦΥΣΙΟΛΑΤΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΣΤΑ ΑΤΤΙΚΑ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΒΑΡΝΑΛΗ (1939-1958)

Πριν από λίγον καιρό κυκλοφόρησε, με επιμέλεια του Νίκου Σαραντάκου, μια επιλογή χρονογραφημάτων του Κώστα Βάρναλη που είναι αφιερωμένα στην Αθήνα και την Αττική και δημοσιεύθηκαν σε διάφορες εφημερίδες την περίοδο 1939-1958. Το βιβλίο είναι γοητευτικό ανάγνωσμα για πολλούς λόγους (που περιλαμβάνουν την λογοτεχνική απόλαυση, την απρόσμενη γνωριμία με λιγότερο γνωστές όψεις του ποιητή, το ξύπνημα προσωπικών και οικογενειακών αναμνήσεων) και αποτελεί έναν πραγματικό θησαυρό για την χωρική και κοινωνική ιστορία της Αθήνας, που αγγίζει πληθώρα θεμάτων και φωτίζει την άγνωστη καθημερινότητα της Κατοχής και το κλίμα της μετεμφυλιακής περιόδου.

Η επιλογή του επιμελητή να συγκεντρώσει τα αθηναϊκά και τα αττικά χρονογραφήματα μας έδωσε ένα τεκμήριο μεγάλης αξίας, το οποίο, παράλληλα, αναδεικνύει μια κατηγορία δημοσιογραφικών και γενικότερα δημόσιων λόγων, η οποία αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στην Ευρώπη και την Ελλάδα και της οποίας η συγκέντρωση και ανάλυση είναι κομβικής σημασίας για την κατανόηση τόσο των αστικών διαδικασιών και πολιτισμών όσο και άλλων χωρικών αντιλήψεων και πρακτικών όπως η φυσιολατρία, ο εκδρομισμός και η προστασία του περιβάλλοντος. Δημοσιογραφικά κείμενα με τέτοια θεματολογία καταλαμβάνουν σημαντικό μέρος και αποτελούν οργανικό τμήμα του έργου πολλών συγγραφέων και χρονογράφων, όπως για παράδειγμα του Δημήτρη Καμπούρογλου, του Ζαχαρία Παπαντωνίου και πολλών άλλων, αλλά η σημασία τους δεν γίνεται συνήθως κατανοητή[1]. Τα *Αττικά* του Βάρναλη αποτελούν ως εκ τούτου μια σημαντική συμβολή, που πρέπει να συνεχιστεί με τη συγκέντρωση κειμένων παρόμοιας θεματολογίας και άλλων χρονογράφων και συγγραφέων.

Ο Βάρναλης έχει μεγάλη βιωματική και διαχρονική γνώση της πόλης και της Αττικής, και μεγάλο ενδιαφέρον για τα αστικά και χωρικά ζητήματα, όπως

[1] Ένας αυξανόμενος αριθμός ερευνών από τον χώρο της λογοτεχνικής κριτικής έχει εξετάσει από μια κοινωνιολογική προοπτική την αστική πεζογραφία ιδιαίτερα των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα και έχει συμβάλει σημαντικά στην κατανόηση της αστικής πραγματικότητας και ιδίως των ιδεολογικών της διαστάσεων (Τσιριμώκου, 1988· Γκότση, 2004). Οι έρευνες αυτές εστιάζονται όμως κατά κύριο λόγο σε κείμενα τα οποία θεωρείται ότι έχουν λογοτεχνική αξία και τείνουν να αγνοούν τα δημοσιογραφικά κείμενα, τα οποία αντιμετωπίζονται συχνά ως πάρεργα.

μαρτυρούν τα τετρακόσια χρονογραφήματα που αφιέρωσε σ' αυτά. Τα πολεοδομικά, φυσιολατρικά, και περιβαλλοντικά του ενδιαφέροντα εκδηλώνονται χωρίς αμφιβολία στην έκταση αυτή λόγω της ιστορικής συγκυρίας της Κατοχής (στη διάρκεια της οποίας γράφτηκαν και δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα *Πρωία* τα περισσότερα κείμενα), που απαγόρευε κάθε άμεση αναφορά στα μεγάλα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα της εποχής και έθετε στον χρονογράφο το καθήκον να ανυψώσει το ηθικό του βαριά δοκιμαζόμενου κοινού του. Μετά το 1950, που γράφει σε εφημερίδες του κέντρου (στον *Προοδευτικό Φιλελεύθερο* και την *Προοδευτική Αλλαγή*) και από το 1953 ως το 1958 που γράφει στην *Αυγή*, τα σχετικά χρονογραφήματα μειώνονται σημαντικά αλλά δεν εξαφανίζονται, δείχνοντας την προσήλωση του Βάρναλη στα ζητήματα αυτά καθώς και τη σημασία τους στον δημόσιο διάλογο.

Στο κείμενό μου θα επικεντρωθώ ιδίως στο βλέμμα, τις ιδέες και τη στάση του Βάρναλη απέναντι στην αστική καθημερινότητα, στη χωρική ανάπτυξη, στην αισθητική και κιναισθητική απόλαυση της φύσης και στην προστασία του περιβάλλοντος και του ιστορικού τοπίου. Ο στόχος μου είναι να εντοπίσω και να αναλύσω ορισμένους από τους κύριους ιδεολογικούς άξονες που συνέχουν τα εξεταζόμενα κείμενα, καθώς και να αναδείξω, όσο είναι αυτό δυνατό στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, την ιδιαίτερη τοποθέτηση του ποιητή μέσα στο ευρύτερο ιστορικό και ιδεολογικό τοπίο. Καθώς οι περισσότεροι από τους εξεταζόμενους λόγους εστιάζονται σε πολεοδομικά, φυσιολατρικά και διασωστικά ζητήματα έδωσα ιδιαίτερη έμφαση στην κατανόησή τους στο πλαίσιο του διεθνούς και του εγχώριου κινήματος προστασίας του ιστορικού και φυσικού τοπίου, του οποίου επιχειρώ μια πρώτη, ελλειπτική και δοκιμαστική σκιαγράφηση. Η προσέγγιση αυτή δεν εξαντλεί, βεβαίως, το έργο της πλαισίωσης των κειμένων του Βάρναλη που μπορεί να επεκταθεί σε πολλές κατευθύνσεις, αλλά ελπίζω ότι φωτίζει με ενδιαφέροντες τρόπους τόσο τα εξεταζόμενα κείμενα όσο και την ιστορία του δημόσιου διάλογου για την πόλη, το τοπίο και το περιβάλλον.

Το δοκίμιο ξεκινά με μια σύντομη εισαγωγή στις διαδικασίες ανάπτυξης του δημόσιου λόγου για τα αστικά ζητήματα και, στη συνέχεια, εστιάζεται στις αντιλήψεις του Βάρναλη για τον πολιτισμό και τις πρακτικές των Αθηναίων, ανιχνεύοντας τις ρίζες της ευρύτερης ιστορικής προοπτικής του και αναλύοντας τη στάση του απέναντι στα λαϊκά στρώματα. Το τρίτο και το τέταρτο τμήμα σκιαγραφούν την ιστορία του κινήματος διατήρησης της πολιτισμικής κληρονομιάς και του φυσικού τοπίου στην Ευρώπη και στην Ελλάδα, και ακολουθεί η εξέταση της

οπτικής του Βάρναλη για τα μνημεία και το αττικό τοπίο και η ανάλυση των φυσιολατρικών του αντιλήψεων και πρακτικών και του μαχητικού περιβαλλοντικού του λόγου. Το τελευταίο τμήμα επικεντρώνεται στις απόψεις και τα σχόλια του ποιητή για τη μεταπολεμική αστική ανάπτυξη και ανιχνεύει τις διαφορές αλλά και τις συγκλίσεις του με τον κυρίαρχο λόγο και με το εγχώριο κίνημα διατήρησης.

ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

Τα χρονογραφήματα εντάσσονται στον δημόσιο διάλογο για τα αστικά και χωρικά ζητήματα, που φαίνεται ότι ήταν αρκετά αναπτυγμένος την περίοδο που γράφει ο Βάρναλης. Τα ζητήματα της Αθήνας και της αστικής ζωής απασχολούν τη δημόσια σφαίρα και τους διανοούμενους από την περίοδο της ανακήρυξής της σε πρωτεύουσα του κράτους και, όσο τα χρόνια περνούν, η πόλη έρχεται όλο και περισσότερο στο επίκεντρο των δημόσιων συζητήσεων και του δημόσιου προβληματισμού (Bastea, 2000· Γκότση, ό.π.).

Το δημόσιο ενδιαφέρον για τη νεωτερική πόλη και την αστική ζωή είναι οργανικό τμήμα μιας σειράς αλληλένδετων διαδικασιών που περιλαμβάνουν: α) τα προβλήματα, τις ανησυχίες και τις ιδεολογικές διαμάχες που προκάλεσε η ραγδαία ανάπτυξη και η τεράστια αθλιότητα των βιομηχανικών πόλεων του 19ου αιώνα, β) τη συγκρότηση της αστικής δημόσιας σφαίρας και μιας τοπικής και υπερτοπικής «κοινωνίας πολιτών» (civil society) που ανέλαβε σημαντικές δράσεις στην πόλη, γ) τη δημιουργία μιας νέας, αστικής μνημειακότητας και μιας συμβολικής γεωγραφίας που συμπύκνωνε την ιδεολογία του έθνους-κράτους και την ταυτότητα της πόλης, δ) την εκδίπλωση μιας επιχείρησης πειθάρχησης και διαμόρφωσης του πληθυσμού, εκπορευόμενη τόσο από το κράτος όσο και από την κοινωνία πολιτών, και ε) τη σταδιακή διαμόρφωση μιας μητροπολιτικής κουλτούρας: ενός μεταβαλλόμενου, διαφιλονικούμενου και πολλαπλού συνόλου κανόνων και νοημάτων σχετικών με την αστική ζωή, τον χώρο της πόλης και τις ταυτότητες των κατοίκων (Joyce, 2010· Rotemberg, 2001· Rabinow, 1989).

Οι διαδικασίες αυτές, όπως εκτυλίχθηκαν στις ιδιαίτερες συνθήκες του ελληνικού κράτους, χαρακτηρίστηκαν από την αργή και ιδιόμορφη ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας και από πολλαπλούς συμβιβασμούς ανάμεσα στα σχέδια και την ιδεολογία της κρατικής διοίκησης και τις διαθέσεις και τα ενδιαφέροντα της μεγάλης

μάζας του πληθυσμού.[2] Το ενδιαφέρον των διανοουμένων, των μεσαίων στρωμάτων και των πολιτικών για την αστική ζωή και τη διαμόρφωση του χώρου και της εικόνας της πρωτεύουσας αυξάνει σταθερά από τα τέλη του 19ου αιώνα, μέσα όμως σε ένα περιβάλλον στο οποίο κυριαρχούν μεγάλα πολιτικά γεγονότα και διαμάχες, που εμποδίζουν την ωρίμανση και υλοποίηση πολλών από τις σχετικές συζητήσεις και σχέδια. Ο Μπίρης υποστηρίζει ότι στις αρχές του 20ού αιώνα είχε διαμορφωθεί μια «ομοιογενής Αθηναϊκή κοινωνία» διαπνεομένη «από τάσιν εκσυγχρονισμού και προόδου» (Μπίρης, 1966, σελ. 257), ενώ διάφορα στοιχεία και μελέτες δείχνουν το ενεργό ενδιαφέρον του κράτους στη διάρκεια του βενιζελικού εκσυγχρονισμού για την πόλη και την πολεοδομία και την ανάπτυξη, στο ίδιο διάστημα, ενός κινήματος διατήρησης του φυσικού και ιστορικού τοπίου της Αθήνας (Καραδήμου-Γερολύμπου και Παπαμίχος, 1988· Χαστάογλου, 1988).

ΑΣΤΙΚΟ ΗΘΟΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΣ

Η ύπαρξη ενός (αβέβαιου και ασθενικού) μητροπολιτικού ήθους έρχεται στην επιφάνεια σε διάφορα σημεία των χρονογραφημάτων του Βάρναλη, στα οποία θίγονται ιδεολογικές συζητήσεις της εποχής και σχολιάζονται ήθη και γεγονότα της αστικής ζωής. Οι όροι «Αθηναίος» και «παλιός Αθηναίος», για παράδειγμα, που επανέρχονται συχνά στα κείμενα, μοιάζει να έχουν ακόμα σημαντικό νοηματικό βάρος προσδιορίζοντας μια ιδιαίτερη ταυτότητα που αντιπαραβάλλεται με αυτή του «χωριάτη», του «επαρχιώτη» ή του «Βλάχου» (216, 224).[3] Ο Βάρναλης (που αποδέχεται τη διάκριση αυτή) χρησιμοποιεί ωστόσο συχνά το όρο με διφορούμενο ή και ειρωνικό τρόπο που προδίδει τον σκεπτικισμό του τόσο για την κυρίαρχη

[2] Οι περισσότερες μελέτες της νεοελλληνικής κοινωνίας και πολιτικής (ακολουθώντας μια μακρά παράδοση σκέψης στην οποία εντάσσεται, όπως θα δούμε, και η οπτική του Βάρναλη) συγκλίνουν σε μια προσέγγιση που δίνει έμφαση στις πελατειακές σχέσεις και τονίζει την έλλειψη αντιστοιχίας ανάμεσα στους επείσακτους πολιτικούς θεσμούς και στην εντόπια κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα, καθώς και τη ριζική διαφορά στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος σε σχέση με τη Δύση (Μουζέλης, 1978· Τσουκαλάς, 1977· Δερτιλής, 1977· Διαμαντούρος, 1984). Ορισμένες πιο πρόσφατες προσεγγίσεις, από την άλλη μεριά, θεωρούν ότι η λειτουργία του κράτους και της πολιτικής κοινωνίας δεν εξαντλούνται στις πελατειακές σχέσεις, απορρίπτουν τη ριζική διάκριση ανάμεσα στο ελληνικό και τα δυτικά κρατικά συστήματα, και τονίζουν την εντόπια δημιουργία των πολιτικών θεσμών σε συνάρτηση τόσο με το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι όσο και με τις τοπικές ανάγκες και επιλογές. (Hering, 2004· Δερτιλής, 2005· Χατζηιωσήφ, 1994). Για τις διαδικασίες διαμόρφωσης του αθηναϊκού χώρου σε συνδυασμό με τη συγκρότηση της τοπικής πολιτικής κοινωνίας στο 19ο αιώνα βλ. Φιλιππίδης, 1984· Bastéa, ό.π.· Καραδήμου-Γερολύμπου, 1985· Κορασίδου, 2002· Καυταντζόγλου, 2001· Ποταμιάνος, 2015.

[3] Οι αριθμοί μέσα σε παρένθεση παραπέμπουν στις σελίδες της εξεταζόμενης συλλογής (Βάρναλης, 2017).

ιδεολογία όσο και για τον «εκπολιτισμό» του «ανατολίτη» και «παντοδαπού» πληθυσμού της πρωτεύουσας (249, 383, 466). Ένα από τα κεντρικά μοτίβα των χρονογραφημάτων είναι η επισήμανση και στηλίτευση διαδεδομένων αντιλήψεων και συνηθειών, που δείχνουν τα ελλείματα και τις στρεβλώσεις στην ανάπτυξη της κοινωνικής συνείδησης και της έννοιας του πολίτη.

Ο Βάρναλης επανέρχεται συστηματικά στην καταδίκη των πρακτικών αυτών στις οποίες περιλαμβάνονται: ο συνωστισμός στις ουρές και η αυθαίρετη παράκαμψη της σειράς, η εγωιστική, αδιάφορη για τους άλλους, εριστική, ή και απρεπής συμπεριφορά στα δημόσια μέσα μεταφοράς και τους δρόμους (όπου έχει χαθεί ή σπανίζει ο πληθυντικός και η «συγγνώμη» και εκτοξεύονται ύβρεις για ψύλλου πήδημα), ο θόρυβος τις ώρες κοινής ησυχίας, η ρίψη σκουπιδιών και ακάθαρτων υγρών στους δρόμους, η ρύπανση των παραλιών και των δασών από τους εκδρομείς, το κάψιμο των δασών από αναμμένα τσιγάρα, η αδιαφορία και η καταστροφή του αστικού πρασίνου, η ανεντιμότητα των μικρεμπόρων στις συναλλαγές, η επικίνδυνη ακηδία, όπως όταν αφήνονται υπόγεια, πηγάδια, ή λάκκοι με ασβέστη ασκέπαστα, και η καταπάτηση του δημόσιου χώρου, όπως για παράδειγμα στην πρακτική της υφαρπαγής μέρους ή και ολόκληρου του πεζοδρομίου προκειμένου να κάνει σκάλα για το υπόγειό του ο παρακείμενος ιδιοκτήτης (140, 389, 444).

Ο Βάρναλης στηλιτεύει τον «εγωισμό», την «έλλειψη κοινωνικού συναισθήματος», την «άμετρη υπερτροφία του ατομικισμού», που χαρακτηρίζεται «στυγνός», «ωμός» και «κτηνώδης» και θεωρείται η βασική πηγή των κακοδαιμονιών της ελληνικής κοινωνίας (121, 140, 216, 355). Ιδιαιτέρως τονίζει την απουσία αστικού ήθους: «Κανείς δεν έχει το αίσθημα πως η πόλις είναι δική του κι επομένως πως έχει την υποχρέωση να την αγαπά και να την φροντίζει» (181, 194). Η έννοια φαίνεται να περικλείει για τον Βάρναλη ένα ευρύ φάσμα πρακτικών και νοοτροπιών.

Η «αδιαφορία για κάθε κακό, που δεν αφορά το άτομό μας» (φράση του Ροΐδη που παραφράζει ελαφρά ο Βάρναλης) σηματοδοτεί την απουσία αρχών και αξιών και έχει σαν συνέπεια την αδυναμία συλλογικής συνεννόησης και οργάνωσης, την ανοχή ή συμμετοχή στη λεηλασία των δημόσιων αγαθών και του περιβάλλοντος, και ένα κοντόφθαλμο παροντισμό που αδιαφορεί για τις μακροπρόθεσμες συνέπειες των καταστροφικών πρακτικών του παρόντος (45, 181, 194). Οι στάσεις αυτές είναι διαχρονικές και διαπερνούν το σύνολο της κοινωνίας. Τόσο οι «άνω» όσο και οι «κάτω», γράφει το 1951, δεν αισθάνονται «καμιάν υποχρέωση απέναντι του τοπίου,

που τους φιλοξενεί» και μοιάζει να «θεωρούνε τον εαυτό τους περαστικό από τον τόπο» (444).

Η ατροφική ανάπτυξη του κοινωνικού δεσμού αποδίδεται καταρχήν σε ευρύτερους ιστορικούς και γεωγραφικούς παράγοντες. Η Αθήνα θεωρείται ακόμα ως τις αρχές της δεκαετίας του 1950 μια πόλη της Ανατολής που συναλλάσσεται με οκάδες και πήχεις, αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα λειτουργικότητας και υγιεινής, και ταλανίζεται από μια δύσκολη και βασανιστική καθημερινότητα. Με κύριους υπεύθυνους τους εκάστοτε κυβερνώντες, ο «ανατολίτης» ελληνικός λαός δεν έχει, σύμφωνα με τον Βάρναλη, επαρκώς εκ-πολιτιστεί και πειθαρχηθεί όπως στη Δύση. Η λέξη «Ρωμιός» χρησιμοποιείται συχνά με αρνητική έννοια, ως συνώνυμο του «δαιμόνιου της φυλής» και των πρακτικών του ραγιαδισμού, της κοινωνικής ανευθυνότητας και του ακραίου ατομικισμού (449). Ο νεοελληνικός πολιτισμός θεωρείται έτσι «ελαττωματικός», κυρίως εξαιτίας της «απουσίας της κοινωνικής συμπαθείας», από την οποία εκπορεύονται όλα τα άλλα δεινά (409, 410).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, η έλλειψη αστικού ήθους αποδίδεται εν μέρει στις ποικίλες προελεύσεις και τη σχετικά πρόσφατη εγκατάσταση του πληθυσμού της Αθήνας, αλλά δίνεται ιδιαίτερο βάρος στις πολιτικές εξελίξεις και την κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα (440). Ο «εκτραχηλισμός των μεταπολεμικών ηθών» (με αφορμή την πιεστική παρενόχληση των γυναικών στους δρόμους) αποδίδεται σε ένα χρονογράφημα του 1951, αφενός στη «νεολαία που γνώρισε την οργανωμένη διαφθορά της δικτατορίας, τη συνεργασία με τον εχθρό επί Κατοχής, και την παρακρατική τρομοκρατία κατόπι», που μείωσαν το σεβασμό για τη ζωή και την αξιοπρέπεια των άλλων, και αφετέρου στους «επαρχιώτες, που έχουν ακουστά πως όλες οι γυναίκες στο δρόμο είναι του ... δρόμου» (456). Λίγο αργότερα διαπιστώνει γενικευμένη «έλλειψη ανθρωπιάς» και «σεβασμού προς τον άλλο» και καταγράφει την κοινωνική σκληρότητα της μεταπολεμικής εποχής[4] και την επικράτηση «του δίκαιου του ισχυροτέρου» (που τροφοδοτείται από το μετεμφυλιακό κράτος της εξαίρεσης) τόσο στις πολιτικές σχέσεις όσο και στις σχέσεις μεταξύ των ατόμων (500, 511). Οι κοινωνικοί δεσμοί έχουν πλήρως διαρραγεί («ο καθένας είναι ξένος κι οχτρός με όλους κι όλοι ξένοι κι οχτροί με τον καθένα») και η κυρίαρχη νοοτροπία

[4] Οι μεγάλες διαρθρωτικές, πολιτικές και ιδεολογικές αλλαγές μετά τον πόλεμο συνέβαλαν, όπως δείχνουν πολλές μελέτες, στον εκμοντερνισμό των κοινωνικών προτύπων, στη διάδοση του κτητικού ατομικισμού, στη μείωση της αναγκαστικής κοινωνικής αλληλεξάρτησης του παρελθόντος και στην αύξηση του κοινωνικού ανταγωνισμού (Du Bouley, 1974· Αβδελά, 2002· Οικονόμου, 2008).

χαρακτηρίζεται από ένα μίγμα σκληρότητας («γιανίτσαροι προς τους αδύνατους») και υποταγής («ραγιάδες προς τους δυνατούς») (500).

Ο Βάρναλης διαμόρφωσε τις κοινωνικές και πολιτικές ιδέες του μέσα στο περιβάλλον του σοσιαλιστικού δημοτικισμού των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, και φαίνεται να έχει ιδιαίτερα επηρεαστεί από την ανάλυση του Γεώργιου Σκληρού και τις παραπλήσιες απόψεις του Δημήτρη Γληνού, τον οποίο αναγνώριζε ως δάσκαλό του και προνομιακό κριτή του έργου του (Δάλλας, 1988, σελ. 67· Βάρναλης, 1946). Οι στοχαστές αυτοί τόνιζαν την κοινωνική, ηθική και πνευματική καθυστέρηση της ελληνικής κοινωνίας σε σχέση με τη Δύση, την οποία απέδιδαν στην «ελαττωματική» ιστορική και πολιτισμική της εξέλιξη και ιδίως στη μακρόχρονη οθωμανική κυριαρχία και στην ισχυρή επιρροή της βυζαντινής παράδοσης. Μετά την επανάσταση, σύμφωνα με την οπτική αυτή, συγκροτήθηκε μια κλειστή και στάσιμη, μικροαστική, πατριαρχική και δεσποτική κοινωνία, και ένα πολιτικό σύστημα το οποίο, παρά την κοινοβουλευτική του φυσιογνωμία, χαρακτηριζόταν από φαυλοκρατία, έλλειψη αρχών και μια «ανεδαφική» ιδεολογία, και αδυνατούσε να οδηγήσει τον τόπο στην ανάπτυξη και στην πρόοδο. Οι πρώτοι σοσιαλιστές στοχαστές επικρίνουν αυστηρά, όπως και ο Βάρναλης, πολλές από τις συνήθειες και τις νοοτροπίες του λαού και χρησιμοποιούν τον όρο «ατομικισμός» για να καταδικάσουν την απουσία κανόνων και κοινωνικής ηθικής όπως στη Δύση (Πρωία, 1997· Σκληρός, 1971, σελ. 151). [5]

Ο Βάρναλης, ο οποίος αντιμετωπίζει σαφώς τις λαϊκές τάξεις από την απόσταση και με το κύρος του πνευματικού οδηγού,[6] εκφράζει επίσης σε πολλές περιπτώσεις την αδελφοσύνη και τη συμπάθεια που αισθάνεται για τους απλούς, καλωσυνάτους, εργατικούς και βασανισμένους ανθρώπους του λαού. Ο ποιητής εκτιμά και σέβεται (όπως και η λαογραφία, αλλά από διαφορετική σκοπιά) τη λαϊκή παράδοση του αγροτικού χώρου, αλλά (σε συμφωνία με τη λαογραφία και τις

[5] Με παρόμοιο τρόπο πολλοί κοινωνικοί ερευνητές διακρίνουν τον δυτικό ατομικισμό από την ελληνική έννοια του εαυτού τόσο γιατί η τελευταία καθορίζεται από τη θέση του ατόμου σε ευρύτερα συγγενειακά και κοινοτικά δίκτυα, όσο και γιατί θεωρούν ότι στην Ελλάδα κυριαρχεί ένας «ακανονάρχητος» ή «αναρχικός» ατομικισμός που δεν εντάσσεται σε ένα συνεκτικό σύστημα κανόνων και υποχρεώσεων όπως στη Δύση (Αβδελά, ό.π.· Τσουκαλάς, 1996, σελ. 165, 192). Ορισμένες πιο πρόσφατες προσεγγίσεις ωστόσο, αντιμετωπίζουν με σκεπτικισμό τις παραπάνω διακρίσεις επισημαίνοντας την οριενταλιστική τους οπτική και τονίζοντας τις ομοιότητες με το δυτικό ατομικισμό (Herzfeld, 1992· Βλαχούτσικου, 2007).

[6] Η παρατήρηση αυτή έχει γίνει και για την ποίηση του Βάρναλη (Δάλλας, ό.π., σελ. 252). Ο Γιάννης Δάλλας αναλύει τον προβληματισμό του Βάρναλη για τον χαρακτήρα του λαού και επισημαίνει τις αδυναμίες της κοινωνικο-πολιτικής του ανάλυσης, την απουσία αναφορών στη ποίησή του στην κοινωνική διαστρωμάτωση ή ακόμα και στην «εργατιά», και την αντιπροσώπευση των κατώτερων τάξεων από ένα μάλλον αδιαφοροποίητο «λαό» (Δάλλας, ό.π., σελ. 230).

κυρίαρχες αντιλήψεις στην αριστερά) καταδικάζει το ρεμπέτικο και πολλές όψεις του αστικού λαϊκού πολιτισμού, τον οποίο θεωρεί την κατεξοχήν πηγή των κοινωνικών στρεβλώσεων (35, 86, 283, 389, 443). Μετά το 1950 και ιδίως στα χρόνια της *Αυγής* μπορεί να διακρίνει κανείς μια λεπτή αλλαγή ρητορικής για τον λαό, που αντιμετωπίζεται με μεγαλύτερη κατανόηση και επιείκεια, και συχνά αναγορεύεται σε πολιτικό και κοινωνικό υποκείμενο. Ο λαός ταυτίζεται τώρα με τη «φτωχολογιά», την μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού που αγωνίζεται σκληρά για να επιβιώσει, και αντιπαραβάλλεται σε ηθικούς και πολιτισμικούς όρους με τους «κυρίους», την μικρή μειονότητα των προνομιούχων που νέμονται άκοπα όλο τον πλούτο (466, 500, 530, 509, 548).

ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Πολλά από τα χρονογραφήματα που εξετάζουμε εντάσσονται και συνομιλούν με τους λόγους που αρθρώθηκαν στο πλαίσιο των «κινημάτων διατήρησης» (conservation movement) της αρχιτεκτονικής και πολιτισμικής κληρονομιάς και του φυσικού τοπίου, τα οποία αναπτύχθηκαν σε πολλές δυτικοευρωπαϊκές χώρες από τις αρχές του 19ου αιώνα. Η ανάδυση των κινημάτων αυτών (που αντιπροσωπεύουν διαφορετικές μορφές διαπλοκής, αντιπαλότητας και συνεργασίας ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και το κράτος) συνδέεται με μια σειρά από διαδικασίες στις οποίες περιλαμβάνονται: α) η ανάδυση του έθνους-κράτους, η ιδεολογική αναβάθμιση της ιστορίας και η νεωτερική κατανόηση της ιστορικότητας, β) η επανα-ανακάλυψη της αρχαιότητας, η περιήγηση στις ιστορικές κοιτίδες του πολιτισμού, η δημιουργία συλλογών και μουσείων, και η συγκρότηση της σύγχρονης αρχαιολογίας, γ) η ανάδυση της έννοιας του ιστορικού μνημείου ως τμήματος της «εθνικής κληρονομιάς» και η εμπέδωση της αυστηρής διάκρισης ανάμεσα στο αυθεντικό και το αντίγραφο, και δ) η ανακάλυψη του τοπίου και η επικράτηση της αισθητικής του γραφικού και του μεγαλειώδους (Glendinning, 2013· Jokilehto, 1999).

Η ανακάλυψη των μνημείων έθεσε το πρόβλημα της ανάδειξης και της προστασίας τους και σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα αναπτύχθηκαν έντονες και συχνά πολεμικές συζητήσεις σχετικά με τις αρχές που πρέπει να διέπουν την φροντίδα και τη συντήρησή τους. Στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα επικρατεί μια λογική «αποκατάστασης» (restoration) που έχει στόχο την απομόνωση και την

επαναφορά ενός μνημειακού χώρου (που είχε δεχθεί στη διάρκεια του χρόνου ποικίλες συμπληρώσεις και αλλαγές) σε μια υποθετική πρωταρχική ιστορική ή καλλιτεχνική μορφή (Glendinning, ό.π.· Jokilehto, ό.π.). Οι απόψεις αυτές δέχθηκαν, από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, σημαντικές κριτικές. Την μεγαλύτερη επιρροή διεθνώς άσκησε το αγγλικό κίνημα ενάντια στην «αποκατάσταση», που αναπτύχθηκε μετά το 1850 με κυριότερους εκπρόσωπους τον κριτικό τέχνης Τζον Ράσκιν (1819-1900) και τον καλλιτέχνη και ακτιβιστή Γουίλιαμ Μόρις (1834-1896). Το κίνημα αυτό υπήρξε μια αντίδραση στη δυστυχία, την αλλοτρίωση και την καταστροφικότητα της καπιταλιστικής ανάπτυξης και γενικότερα της νεωτερικότητας από την σκοπιά ενός ουτοπικού σοσιαλισμού. Μια ρομαντική κριτική της ωφελιμιστικής προόδου, η οποία αντιπαραβαλλόταν σε μια μεσαιωνική χρυσή εποχή, που εξαίρονταν όχι για τα πολεμικά της κατορθώματα και το ιπποτικό της ήθος, αλλά για τις εξισωτικές της κοινότητες και την εργασιακή της αυθεντικότητα.

Ο Ράσκιν αντιτίθετο σφοδρά στην «αποκατάσταση» των μνημείων και τόνιζε αντίθετα την σχεδόν ιερή αξία της παλαιότητας. Τα παλιά κτίσματα ήταν πολύτιμα όχι για την καλλιτεχνική ή την εθνική τους σημασία, αλλά γιατί ήταν δοχεία ζωής σμιλεμένα από τους αιώνες, υλικές ενσαρκώσεις της κοινωνικής μνήμης που αναδυόταν στην γραφική «πατίνα του χρόνου». Καθώς τα έργα των παλιότερων εποχών δεν είναι δυνατόν να αναπαραχθούν, ο μόνος στόχος μιας σωστικής επέμβασης θα πρέπει να είναι η διατήρηση του αυθεντικού κτιρίου ή συγκροτήματος (με όλες τις προσθήκες και αλλοιώσεις ανεξαρτήτως εποχής και στιλ) και του περιβάλλοντος χώρου. Οι ιδέες αυτές διαδόθηκαν ευρύτερα στην Ευρώπη και από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα άρχισαν να ασκούν σημαντική επιρροή στις πρακτικές της προστασίας. Γενικότερα αρχίζουν να αναπτύσσονται νέες τάσεις που περιλαμβάνουν: α) τη διεύρυνση της έννοιας των μνημείων και τη μετάθεση του ενδιαφέροντος από το μεμονωμένο κτίριο σε ολόκληρες παλαιές πόλεις και στο σύνολο του πολιτισμικού τοπίου, και β) την επανα-αξιολόγηση και τον θαυμασμό για τη δημώδη ή «ελάσσονα» αρχιτεκτονική. Το ίδιο διάστημα, όμως, σε πολλές χώρες και ιδιαίτερα στη Γερμανία, το κίνημα διατήρησης τέθηκε στην υπηρεσία του εθνικισμού. Θεωρίες που συσχετίζουν φύση, τέχνη και εθνικό χαρακτήρα έγιναν δημοφιλείς στην Ευρώπη και η προστασία του φυσικού και του χτισμένου περιβάλλοντος (που θεωρήθηκε ενσάρκωση της εθνικής ψυχής και της εθνικής τέχνης) έγινε εθνικό καθήκον και προβλήθηκε ως η βάση της εθνικής διαπαιδαγώγησης.

Από τα μέσα του 19ου αιώνα και ιδιαίτερα μετά το 1880 στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες εμφανίζεται μέσα από τους ίδιους κοινωνικούς κύκλους και στρώματα που ενδιαφέρθηκαν για την προστασία των μνημείων ένα κίνημα για τη διατήρηση πολύτιμων φυσικών οικοσυστημάτων, το οποίο κινητοποιείται από διαφορετικές, ανάλογα με την περίπτωση, συνθέσεις περιβαλλοντικών, αισθητικών, ιστορικών και εθνικών κινήτρων και αξιών (Glendinning, ό.π., σελ. 124, 162· Ford, 2004· Coen, 2008). Η εμφάνιση του κινήματος αυτού συνδέεται αφενός με τα περιβαλλοντικά και κοινωνικά προβλήματα που προκάλεσε η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση, και αφετέρου με την επανασημασιοδότηση του φυσικού τοπίου και του φυσικού περιβάλλοντος, που αποκτούν αυξανόμενη σημασία στην τέχνη, την ιδεολογία και την καθημερινή ζωή.

Από τα μέσα ήδη του 18ου αιώνα η φύση ανακαλύπτεται και βιώνεται ως χώρος θεραπείας, άσκησης, αισθητικής, αισθητηριακής και ηθικής απόλαυσης και βελτίωσης, κι ακόμα φιλοσοφικής και υπαρξιακής αναζήτησης και ανανέωσης (Corbin, 1988· Flint και Morphy, 2000). Νέες πρακτικές, όπως η περιήγηση στην ύπαιθρο, η ενσώματη έκθεση στα στοιχεία της φύσης (μέσα από πρακτικές όπως η κολύμβηση και η ορειβασία) και η εικαστική ή κειμενική αναπαράσταση των ταξιδιών και των τοπίων, διαδίδονται στα ανώτερα και τα μεσαία στρώματα μαζί με την αισθητική του «γραφικού» και του «μεγαλειώδους». Η έννοια του γραφικού, που ορίζεται ως αυτό που είναι άξιο να απεικονιστεί ζωγραφικά, αναφέρεται στη γοητεία της ανακάλυψης του τοπίου στην «φυσική» του κατάσταση και χαρακτηρίζεται από «τραχύτητα, αιφνιδιαστική ποικιλία και ασυμμετρία» (Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, 2005, σελ. 192). Αντίθετα από το γραφικό, που αναπαριστά την μη εξημερωμένη φύση σαν μια ευπρόσιτη πηγή σωματικής και πνευματικής ευεξίας, το «μεγαλειώδες» ή «υψηλό» αναφέρεται σε άγρια και επιβλητικά φυσικά τοπία, στα οποία δεσπόζουν οι ακατανίκητες δυνάμεις της φύσης και τα οποία εμπνέουν δέος, τρόμο, έκπληξη, θαυμασμό και ευλάβεια.[7] Η ρομαντική εμπειρία της φύσης, που χρωματίζεται από την αισθητική του μεγαλειώδους, παίρνει τη μορφή μιας συνταρακτικής αναμέτρησης ή και συγχώνευσης του εαυτού με τα πρωταρχικά στοιχεία της φύσης. Η

[7] Το γραφικό και το μεγαλειώδες θεωρήθηκαν από τα τέλη του 18ου αιώνα ως μια από τις ιδιότητες των αρχαιολογικών καταλοίπων και έγιναν πολύ δημοφιλή τα «γραφικά ή μεγαλειώδη τοπία μετ' ερειπίων». Η γραφικότητα επεκτάθηκε με την ανάπτυξη της λαογραφικής και εθνογραφικής ευαισθησίας στους εντόπιους πληθυσμούς, που άρχισαν να περιλαμβάνονται στις απεικονίσεις φυσικών και ιστορικών τοπίων.

αλληλεπίδραση αυτή θεωρείται ότι προκαλεί ισχυρές εσωτερικές δονήσεις, οι οποίες ευνοούν την ανακάλυψη ή την επανεύρεση του εαυτού που ταλανίζεται από τα προβλήματα της σύγχρονης ζωής και τη μελαγχολία (Corbin ό.π., σελ. 190· Hitt, 1999).

Το πρώιμο περιβαλλοντικό κίνημα ξεπήδησε από τις ευαισθησίες αυτές και από την αυξανόμενη ανησυχία για την καταστροφή του περιβάλλοντος από τις δυνάμεις της καπιταλιστικής νεωτερικότητας. Μερικοί από τους πιο σημαντικούς ρομαντικούς ποιητές και συγγραφείς στην Αγγλία και τη Γερμανία πρωτοστάτησαν σ' αυτό το κίνημα και, σύμφωνα με ένα νέο ρεύμα λογοτεχνικής κριτικής, διατύπωσαν προβληματισμούς και θεωρήσεις που ενσωματώνουν τον επιστημονικό λόγο της εποχής τους και προδιαγράφουν βασικούς άξονες του οικολογικού λόγου όπως η κατανόηση της φύσης ως οικοσυστήματος, η κριτική στον οικονομικό ωφελιμισμό τόσο για περιβαλλοντικούς όσο και για κοινωνικούς λόγους, και η ανησυχία για τη δυνητικά καταστροφική επίδραση του ανθρώπινου πολιτισμού στο φυσικό περιβάλλον (McKusick, 2000· Parham, 2017· Hubbell, 2018)[8]. Το πρώιμο περιβαλλοντικό κίνημα έχει, από την άλλη μεριά, αναλυθεί ως ένα κίνημα της μεσαίας τάξης, που αναπαρήγε ποικίλους έμφυλους, ταξικούς και φυλετικούς αποκλεισμούς και έδινε έμφαση στη διατήρηση της άγριας φύσης ή επιλεγμένων τοπίων αισθητικής ή ιστορικής αξίας και όχι στην προώθηση της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης (Eagleton, 1990· Cronon, 1996· Hess, 2012). Η ρομαντική ευαισθησία για τη φύση έχει γενικότερα ερμηνευθεί ως επιβεβαίωση του πολιτισμού των ανδρών της μεσαίας τάξης και ως απόπειρα διαφυγής των προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων από τον χρόνο, την ιστορία και τα προβλήματα της αστικής ζωής.

ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η ανακάλυψη και διατήρηση των μνημείων έχουν μια μακρά ιστορία στην Ελλάδα, που είναι μια από τις πρώτες χώρες που θέσπισε ειδική νομοθεσία για την προστασία τους. Οι προσπάθειες επικεντρώθηκαν αρχικά στο κλασικό παρελθόν και πρυτάνευσε η λογική της «απομόνωσης» και της «αποκατάστασης» («αναστύλωσης» στην

[8] Ορισμένοι κριτικοί, που υιοθετούν όμως πιο περιοριστικούς ορισμούς της οικολογικής σκέψης, θεωρούν ότι οι ρομαντικοί στοχαστές προετοίμασαν το έδαφος για την ανάδυση της τελευταίας, η οποία ξεκινά, κατά τη γνώμη τους, στα τέλη του 19ου αιώνα (από στοχαστές όπως ο Γουίλιαμ Μόρις και ο πρίγκηπας Κροπότκιν), ή και αργότερα (Kroeber, 1994· Cronon, ό.π.· Doherty, 2002).

ελληνική περίπτωση) συγκεκριμένων αρχαιολογικών τόπων. Αντίθετα από τη δυτική Ευρώπη, τα μεσαιωνικά κτίρια (βυζαντινά, φράγκικα, οθωμανικά) για πολλά χρόνια παραμελούνταν ή αντιμετωπίζονταν με περιφρόνηση, και φαίνεται ότι το ενδιαφέρον για τη διατήρηση του ευρύτερου φυσικού και ιστορικού τοπίου ήταν περιορισμένο (Glendinning, ό.π., σελ. 132, 199· Jokilehto ό.π., σελ. 89, 188· Μπίρης, ό.π., σελ. 39, 40, 90).

Από τη δεκαετία του 1880 κάνει την εμφάνισή του ένα διαφορετικό κίνημα διατήρησης, που αντιδρά για πρώτη φορά τόσο στον αρχαιοκεντρισμό και το πρόγραμμα του ριζοσπαστικού εκδυτικισμού όσο και στους μετασχηματισμούς και τις αλλοιώσεις που προκαλεί η ανάπτυξη και ο εκσυγχρονισμός. Σύμφωνα με τον Μπίρη «εις τους κύκλους των ιστορικών, αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων είχε διαμορφωθεί συνείδησις περί των φυσικών και ιστορικών αξιών των Αθηνών και ενδιαφέρον δια την προστασίαν των από την συνεχιζόμενην καταστροφήν» (Μπίρης, ό.π., σελ. 192). Στη διάρκεια της δεκαετίας καταγράφονται: α) αρκετές διαμαρτυρίες για τη λατόμηση των αθηναϊκών λόφων (που είχε ενταθεί μετά το 1860) και την καταστροφή του αθηναϊκού τοπίου, του οποίου τονίζεται η αισθητική και ιστορική αξία, και β) οι πρώτες, πιθανόν, εκκλήσεις για το σταμάτημα της αποψίλωσης των λόφων και των δασών (που συνδέεται με την απομείωση των υδάτων και τη λειψυδρία) και για την ανάγκη της αναδάσωσής τους (Μπίρης, ό.π., σελ. 191-192· Κόκκου, 1977, σελ. 132).

Το 1875 καταγράφονται για πρώτη φορά έντονες διαμαρτυρίες για την κατεδάφιση ενός μεσαιωνικού μνημείου από την Αρχαιολογική Εταιρεία (του Φράγκικου Πύργου των Προπυλαίων) (Κόκκου, ό.π., σελ. 114). Παράλληλα παρατηρούμε την ίδρυση σωματείων, όπως η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία (1882) και η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία (1884), τα οποία εστιάζονται στη συλλογή και την προστασία ιστορικών τεκμηρίων και μνημείων της Βυζαντινής εποχής και του «νεότερου ελληνισμού», που καλύπτει την περίοδο μετά το 1453 (Κόκκου, ό.π., σελ. 134, 139). Παρότι το ζήτημα δεν έχει καθόλου διερευνηθεί, η σημαντικότερη φυσιογνωμία του κινήματος αυτού φαίνεται να είναι ο Δημήτριος Καμπούρογλου (1852-1942), ο οποίος δεν ήταν απλώς «Αθηναιογράφος», μελετητής δηλαδή της ιστορίας και της λαογραφίας της Αθήνας, όπως είναι ευρύτερα γνωστός, αλλά και μια ισχυρή φωνή του κινήματος διατήρησης με μεγάλη ακτινοβολία στην εποχή του. Η Αθήνα, σύμφωνα με τον Καμπούρογλου, διέσωζε ως την ανακήρυξή της σε πρωτεύουσα του κράτους μνημεία και κτίρια που αντιπροσώπευαν όλους τους

αιώνες που πέρασαν και όλους τους ρυθμούς που επικράτησαν. Τα μνημεία αυτά στην ολότητά τους και την ιστορική πολυμορφία τους ήταν η αληθινή κληρονομιά του έθνους και όχι η «καθαρεύουσα πρωτεύουσα» που σταδιακά δημιουργήθηκε (Καμπούρογλου, 1922, σελ. 17· Πολίτης, 1993· Καυταντζόγλου, ό.π.). Ο Καμπούρογλου αντιτίθεται στη λογική της αναστύλωσης ακόμα και της Ακρόπολης, υπερασπίζεται σθεναρά τη διατήρηση όλων των μεσαιωνικών μνημείων και ιδιαιτέρως των οθωμανικών και τονίζει την αξία της «παλαιότητας» ακόμα και των πιο ταπεινών καταλοίπων της παλιάς πόλης.

Ο ίδιος αφιέρωσε μεγάλο μέρος της ζωής του στη διερεύνηση των ξεχασμένων και περιφρονημένων τοπίων του αθηναϊκού παρελθόντος και στον αγώνα για τη διατήρησή τους (Ζωγράφου, 1996, σελ. 63). Ο Καμπούρογλου υπήρξε μαχητικός αρθρογράφος που δημοσίευσε, τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα (αν όχι από πιο νωρίς), πλήθος διαμαρτυριών και εκκλήσεων σε διάφορες αθηναϊκές εφημερίδες για τη προστασία του Ιλισσού και της παριλίσσιας περιοχής, τη σωτηρία του Ελαιώνα και άλλων δασικών εκτάσεων, το σταμάτημα της λατόμησης των λόφων και της καταστροφής της Πεντέλης, την κατεδάφιση μεσαιωνικών μνημείων και άλλα παρόμοια ζητήματα (Καμπούρογλου 1920· 1922· Σιακκής, 2012, σελ. 177, 182).

Παρά το αδιαμφισβήτητο κύρος και την μεγάλη ακτινοβολία του Καμπούρογλου, που είχε πραγματική πνευματική συγγένεια με τον Ράσκιν, ο τίτλος του Έλληνα Ράσκιν αποδόθηκε στον επιστήθιο φίλο του Περικλή Γιαννόπουλο (1869-1910), ο οποίος άσκησε πολύ μεγαλύτερη επιρροή διαχρονικά. Ο Γιαννόπουλος διατύπωσε (σε μια σειρά άρθρων που δημοσιεύτηκαν το 1904-5) μια θεωρία εμπνευσμένη από τον γερμανικό αισθητικό εθνικισμό που συνδέει το ελληνικό τοπίο, την ελληνική τέχνη και τον ελληνικό χαρακτήρα σε όλες τους τις ιστορικές εκφράσεις (πλην της σύγχρονης που την θεωρούσε αβαθή απομίμηση των δυτικών προτύπων) και η μεγάλη επιρροή που άσκησε διαχρονικά (κυρίως μέσω της γενιάς του ’30) πρέπει να αποδοθεί: α) στο γεγονός ότι έθεσε για πρώτη φορά στο επίκεντρο, συστηματοποιώντας ουσιαστικά γνωστά υλικά, την αισθητική ανάλυση του ελληνικού τοπίου (στην οποία πρέπει να στηρίχθηκε ο παραλληλισμός με τον Ράσκιν με τον οποίο έχει κατά τ’ άλλα ριζικές διαφορές), και β) στον έντονο εθνικισμό του και στην επιτακτική διατύπωση του αιτήματος για τη δημιουργία μιας εγχώριας τέχνης και αισθητικής (Λεοντή, 1998· Τζιόβας, 1989).

Το κίνημα της διατήρησης των μνημείων και η αισθητική ανακάλυψη της φύσης είναι στενά συνδεδεμένα (όπως και στην Ευρώπη) με την φυσιολατρία, τον

εκδρομισμό, και την ανησυχία για την καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος, που διαδίδονται μεταξύ των διανοουμένων και των αστικών στρωμάτων της Αθήνας από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Ο Καμπούρογλου και ο Γιαννόπουλος ήταν πρωτοπόροι και φανατικοί περιπατητές και εκδρομείς, συνδυάζοντας τη φυσιολατρία με την αισθητική και ιστορική αναζήτηση. Το πρώτο εκδρομικό σωματείο, ο «Όμιλος Εκδρομών», στον οποίο συμμετείχαν ο Καμπούρογλου, ο Νικόλαος Πολίτης, ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο Ιάκωβος Δραγάτσης και άλλοι διανοούμενοι, ιδρύεται το 1899 (Σιακκής, ό.π., σελ. 173). Η ίδρυση, την ίδια χρονιά, της «Φιλοδασικής Ένωσης Αθηνών», που ανέπτυξε σημαντική δράση στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, δείχνει το ενεργό ενδιαφέρον μιας μερίδας των αστικών στρωμάτων για το φυσικό περιβάλλον και το ιστορικό τοπίο.[9]

Η δράση και ο ιδεολογικός χαρακτήρας των πρώιμων αυτών περιβαλλοντικών κινήσεων χρειάζεται να διερευνηθεί περισσότερο. Τα κείμενα του Δημήτριου Καμπούρογλου εστιάζονται συχνά στην περιβαλλοντική ιστορία της Αθήνας και της Αττικής και αρθρώνουν ένα περιβαλλοντικό λόγο βασικά στοιχεία του οποίου είναι: α) η έμφαση στην αισθητική, ιστορική και εθνική σημασία της αττικής φύσης και ιδιαίτερα ορισμένων τμημάτων της, β) η αντίθεση ανάμεσα στην πιο αρμονική σχέση πολιτισμού και φύσης που υπήρχε στο παρελθόν και στην ισχυρή τάση των νεοελλήνων να καταστρέφουν τη φύση, και γ) το ενδιαφέρον για την πανίδα και τη χλωρίδα της Αττικής και η περιγραφή διαφορετικών ειδών μέσα στον φυσικό και κοινωνικό τους βιότοπο.

Η φυσιολατρία, η πίστη στην προφυλακτική και θεραπευτική επίδραση της φύσης, και οι πρακτικές του εκδρομισμού και του παραθερισμού διαδίδονται κατά το μεσοπόλεμο σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, και ιδρύονται πολλοί σύλλογοι με φυσιολατρικά, περιηγητικά, φωτογραφικά, ιστορικά, λαογραφικά και διασωστικά ενδιαφέροντα (Παπαιωάννου, 2014, σελ. 216). Ο πιο σημαντικός απ' αυτούς, ο «Οδοιπορικός Σύνδεσμος», ιδρύεται το 1921, με στόχο την «έμπνευση αγάπης των μελών αυτού προς τη φύση, την ύπαιθρο, την πεζοπορία και την ορειβασία, καθώς και για την ιστορία» κι ακόμα «τη διαφύλαξη και τη μελέτη των ιστορικών μνημείων, οποιασδήποτε εποχής» και την προστασία και ανάδειξη της φυσικής ομορφιάς

[9] Η Φιλοδασική Ένωσις Αθηνών, που είχε στόχο την αναδάσωση χέρσων εκτάσεων, την ανάπτυξη φιλοδασικής συνείδησης και την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, ανέλαβε τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής της διάφορες πρωτοβουλίες κι ανάμεσά τους το έργο της αναδάσωσης των κεντρικών λόφων της Αθήνας, το οποίο συνέβαλε αποφασιστικά στην προστασία τους (Μπίρης, ό.π., σελ. 273· Μελάς, 1997· Παπαγεωργίου-Βενετάς, 2005, σελ. 154).

(Σιατόπουλος, 1991· Μαρινάκη, 2004). Εμπνευστής και πρώτος πρόεδρός του ήταν ο Δημήτριος Καμπούρογλου και στα μέλη του συγκαταλέγονταν επιφανή μέλη της αστικής κοινωνίας και πολλοί καλλιτέχνες και διανοούμενοι όπως ο Κωστής Παλαμάς, ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου, ο Αναστάσιος Ορλάνδος, ο Γεώργιος Σωτηρίου, ο Άγγελος Σικελιανός, ο Δημήτρης Μητρόπουλος, ο Νίκος και η Ελένη Καζαντζάκη και ο Κώστας Βάρναλης.

Οι έκτακτες περιστάσεις που επικρατούν τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα αναβάλλουν και εν τέλει ακυρώνουν τον ολοκληρωμένο σχεδιασμό της Αθήνας και, μετά το 1922, ενισχύουν την αμφισβήτηση του νεοκλασικισμού και δίνουν ώθηση στο αίτημα του εκσυγχρονισμού και όχι της διατήρησης (Πολίτης ό.π., σελ. 89· Γιακουμάτος, 2005). Οι περισσότεροι ίσως μοντερνιστές λογοτέχνες, αρχιτέκτονες ή ζωγράφοι του μεσοπολέμου αναζητούν νέες συνθέσεις μοντερνισμού και τοπικής ταυτότητας και αντιμετωπίζουν με ιδιαίτερο σεβασμό τον εντόπιο λαϊκό πολιτισμό και το ελληνικό τοπίο (που γίνονται κατανοητά υπό το πρίσμα των ιδεών του Γιαννόπουλου και της θεωρίας της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού) (Φιλιππίδης, ό.π.· Τζιόβας, ό.π.· Μαργαρίτη, 2005· Λεοντή, ό.π.). Μια διαφορετική εκδοχή του μοντερνισμού που μοιράζεται πολλά κοινά στοιχεία με το εκσυγχρονιστικό πνεύμα του νεοελληνικού διαφωτισμού και απορρίπτει την κυρίαρχη ιδεολογική έμφαση στην ελληνικότητα, αναδύεται στους κύκλους των αριστερών διανοουμένων (Πρωία, ό.π.)[10]. Το κίνημα διατήρησης δεν είναι ίσως τόσο ισχυρό όσο θα ανέμενε κανείς μέσα σε αυτό το ιδεολογικό κλίμα, αλλά παραμένει ενεργό όπως φαίνεται από τη συστηματική αρθρογραφία του Δημήτριου Καμπούρογλου, του Ζαχαρία Παπαντωνίου (1877-1940) και, πιθανόν, άλλων διανοουμένων, και τη δράση αρχιτεκτόνων όπως ο Αριστοτέλης Ζάχος (1871-1939)[11], ο Δημήτρης Πικιώνης και ο Κώστας Μπίρης (Κεραμάρη, 2001, σελ. 78· Γιακουμάτος, ό.π., σελ. 62).

[10] Η νέα ιδεολογική διάσταση αποτυπώνεται στη διάσπαση των προοδευτικών δημοτικιστών το 1927. Η αστική μερίδα έδινε προτεραιότητα στην παράδοση και στην καλλιέργεια του πατριωτισμού και της εθνικής ιδιοτυπίας στην εκπαίδευση, στην τέχνη και στην κοινωνική ζωή, ενώ η σοσιαλιστική ομάδα (δραστήριο μέλος της οποίας ήταν ο Βάρναλης) υποστήριζε την ανάγκη μιας επανάστασης που θα σαρώσει την προσήλωση στο παρελθόν και τις πολιτισμικές νοοτροπίες που εμποδίζουν τον συγχρονισμό της χώρας (Τζιόβας, ό.π.· Πρωία, ό.π.). Αποτυπώνεται επίσης εν μέρει στις διαφορετικές απόψεις της αρχαιολόγου Σέμνης Καρούζου και του Ηλία Ηλιού για την διάδοση των μοντέρνων πολυκατοικιών στη δεκαετία του 1930 στην Αθήνα (Φιλιππίδης, ό.π., σελ. 193).

[11] Ο Αριστοτέλης Ζάχος υπήρξε μια δεσπόζουσα φυσιογνωμία της ελληνικής αρχιτεκτονικής και του κινήματος διατήρησης στον μεσοπόλεμο και συνδεόταν, μεταξύ άλλων, με τον Π. Γιαννόπουλο, τον Ι. Δραγούμη, τον Ζ. Παπαντωνίου και την Αγγελική Χατζημιχάλη. Έχοντας επηρεαστεί από το πνεύμα του κινήματος Arts and Crafts και τις νεορομαντικές εκφράσεις του στη Γερμανία, στην οποία σπούδασε και εργάστηκε, ο Ζάχος συνέβαλε με πολλούς τρόπους στη μελέτη, επαναξιολόγηση και προστασία της μεσαιωνικής και λαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και έδωσε προσωπικές μάχες για

ΤΟΠΙΟ, ΦΥΣΙΟΛΑΤΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

Ο Βάρναλης ενδιαφέρεται συνολικά για το χτισμένο και το φυσικό τοπίο της πόλης και της περιφέρειάς της. Τα αρχαία μνημεία και η αρχαιότητα τον ενδιαφέρουν και τον συγκινούν, χωρίς βεβαίως να συμμερίζεται την εξιδανικευμένη αρχαιολατρία πολλών συγχρόνων του. Η γραμματεία και τα κατάλοιπα της αρχαιότητας, απαλλαγμένα από την προγονοπληξία και τον σχολαστικισμό της κυρίαρχης ιδεολογίας και ιδωμένα μέσα από την οπτική της σύγχρονης επιστήμης, θεωρούνται από τον Βάρναλη και τους σοσιαλιστές δημοτικιστές χρήσιμα στοιχεία για τη συγκρότηση της ταυτότητας του ελληνισμού, ενώ αντίθετα η βυζαντική παράδοση καταδικάζεται σχεδόν ολοκληρωτικά ως σκοταδιστική και φεουδαρχική (Πρωία, ό.π., σελ. 66).

Ο ποιητής φαίνεται να συμφωνεί, έστω και κάπως αποστασιοποιημένα, με την αντίληψη που μοιάζει να είναι κοινός τόπος από τον 19ο αιώνα, ότι υπάρχει συσχέτιση ανάμεσα στο αττικό τοπίο και την κλασική αρχαιοελληνική τέχνη και ότι αμφότερα χαρακτηρίζονται από μέτρο, αρμονία και χάρη. Αυτό αποτυπώνεται, για παράδειγμα, στη συμμετοχή του στη συζήτηση για τα δέντρα που αρμόζουν στο περιβάλλον των κλασικών μνημείων και της «νεοκλασικής ή ψευδοκλασικής» (371) αρχιτεκτονικής, που είχε ξεκινήσει από τις αρχές του αιώνα (Μιχαηλίδου, 2003, σελ. 74). Σε έναν διάλογο με τον Κώστα Μπίρη σχετικά με τους φοίνικες, υποστηρίζει ότι η «χουρμαδιά» δεν εναρμονίζεται με το αττικό τοπίο και την ομορφιά του κλασικού ναού, «ο οποίος έχει γεννηθεί και λάμψει μέσα στα καθαυτό ελληνικά δέντρα του κάμπου και των χαμηλών υψών: το πεύκο και το κυπαρίσσι» (371).

Ο ποιητής λατρεύει με ένταση τη φύση και το τοπίο της Αττικής, το οποίο δεν παύει να αναφέρει, να επισκέπτεται και να υμνεί. Οι περιγραφές του συγκροτούνται συχνά γύρω από βασικούς τόπους της κυρίαρχης πρόσληψης του αττικού τοπίου και ειδικότερα την έμφαση στον ήλιο, το φως, τη διαύγεια της ατμόσφαιρας, τον γαλανό ουρανό, τους θαλασσινούς ορίζοντες, τις αρμονικές γραμμές των βουνών και την ηπιότητα της φύσης. Η αττική φύση εξαίρεται για την ομορφιά και την απόλαυση που

να αποτρέψει την κατεδάφιση του Λευκού Πύργου της Θεσσαλονίκης (1913-14) και την οικοπεδοποίηση τμημάτων του Εθνικού Κήπου της Αθήνας (1926) (Φεσσά-Εμμανουήλ, 2013).

προσφέρει, χωρίς όμως να ανάγεται ποτέ σε καθοριστικό παράγοντα του εντόπιου πολιτισμού[12].

Ο Βάρναλης βλέπει τα τοπία που περιγράφει σαν ζωγραφικούς πίνακες. Στα χρονογραφήματα περιλαμβάνονται μερικά γραφικά ή μεγαλειώδη τοπία μετ' ερειπίων. Σταχυολογώ ορισμένα που εστιάζονται στην Ακρόπολη, η οποία είναι κυρίαρχο τοπόσημο και, μαζί με τον Λυκαβηττό και τα γύρω βουνά, δεσπόζει στο τοπίο της πόλης.

Το πρώτο σχεδίασμα, από ένα χρονογράφημα του 1942, είναι από το Ζάππειο:

«Η ώρα του δειλινού ήταν υπέροχη. Πίσου από την Ακρόπολη βασίλευε ο ήλιος. Όλος ο Παρθενώνας, το Ερεχθείο κλπ. φλεγόντανε. Στη μέση του ουρανού ένα θαμπό νύχι: το φεγγάρι. Το αεράκι κατέβαινε από τα βορινά ελαφρό, χαϊδευτικό και κινούσε τις κορφές των δένδρων. Τα πεύκα τινάζανε μακρύτερα την μυρωδιά τους...» (237).

Το επόμενο σχεδίασμα, από το 1941, είναι υπό το φως της πανσελήνου πιθανόν από το Λυκαβηττό. Αντίθετα, όπως αναφέρει, από τον Γιαννόπουλο, «που επίστευε πως η Αθήνα βρίσκει την πληρότητα της έκφρασής της το καλοκαίρι στις δύο το απομεσήμερο», ο ίδιος πιστεύει:

«πώς τα μεσάνυχτα, στις φεγγαρόλουστες νύχτες, όταν από την κορφή του ουρανού 'το ψυχρόν της αργύριον -ρίπτ' η σελήνη', ο Παρθενώνας φαίνεται πιο θεοτικός και εξαϋλωμένος, σαν ένα θαύμα που, μόλις τ' αγγίξει η αυγή, θα διαλυθεί μέσα στον αέρα. Με το φεγγάρι όλα τα πλάσματα μετουσιώνονται... Στην τρέμουλη απανωσιά του Σαρωνικού, η ολοστρόγγυλη αναμμένη σφαίρα πέφτει και κομματιάζεται σ' αμέτρητα χρυσά φύλλα και ύστερα όλα μαζί κυλάνε τον... ανήφορο (από μακρυά η θάλασσα φαίνεται ανηφορική) σαν πύρινος ποταμός. Το φως αλλού είναι χρυσό, αλλού ασημένιο, αλλού μενεξεδί. Και μέσα σ' αυτήν την φαντασμαγορία τα περασμένα γίνονται τωρινά, τα μελλούμενα γίνονται περασμένα κι ο άνθρωπος που στέκει στα σύνορά τους γίνεται...αιώνιος!...» (92).

[12] Ο Βάρναλης είχε ασκήσει από το 1927 δριμεία κριτική στον Δελμούζο και στους άλλους διανοούμενους που συνέδεαν τα καλλιτεχνικά και πνευματικά φαινόμενα με τη φύση και τη γεωγραφία και προωθούσαν, σύμφωνα με την άποψή του, μια μεταφυσική, επαρχιώτικη και αμυντική αντίληψη εθνικής ιδιαιτερότητας (Τζιόβας, ό.π., σελ. 58). Ο ποιητής δεν κρύβει επίσης την χαμηλή εκτίμηση που έχει για τον Γιαννόπουλο, για τον οποίο γράφει ότι «ήταν ένας μανιακός λάτρης του κλασικού ελληνισμού και του ελληνικού φωτός, αλλά το γράψιμό του δεν είχε τίποτα το ελληνικό και το κλασικό» (82). Αντίθετα, τρέφει μεγάλο και ανεπιφύλακτο σεβασμό για τον «σοφό» Καμπούρογλου (από τον οποίο φαίνεται να έχει επηρεαστεί σημαντικά) και εκτιμά τον Κωνσταντίνο Μπίρη, με τον οποίο συνδέεται πιθανόν και φιλικά.

Η παλιά πόλη και τα μεσαιωνικά μνημεία δεν φαίνεται, αντίθετα, να τον συγκινούν. Ο σύλλογος για την σωτηρία της παλιάς Αθήνας, του οποίου την ύπαρξη μνημονεύει το 1943, τον αφήνει μάλλον αδιάφορο. Το παρελθόν δεν του γεννά «νοσταλγία» και αυτό που κυρίως τον απασχολεί είναι η δενδροφύτευση, ο εκσυγχρονισμός και η εξυγίανση της πόλης, καθώς και η διατήρηση της φύσης και των τοπίων της Αττικής (322).

Αγαπά ιδιαίτερα τα θαλασσινά τοπία, χωρίς να αγνοεί τα μεσόγεια και τα ορεινά. Το 1942 περιγράφει το «χωριό» της Αγίας Παρασκευής «πνιγμένο στην πρασινάδα, στα λουλούδια, στις μυρωδιές» και ζωγραφίζει ένα «ποιμενικό τοπίο» από το οποίο «μονάχα η φλογέρα του Βιργιλίου έλειπε για να δώσει στο τοπίο την βουκολική του ψυχή» (195). Τα θαλασσινά τοπία του Βάρναλη είναι συνήθως γραφικά σχεδιάσματα έρημων, κατά κανόνα, ακτών, με μόνη ανθρώπινη παρουσία τους ψαράδες, τα πλοιάρια και τα σύνεργά τους. Στον τύπο αυτόν ανήκουν η περιγραφή της παραλίας του Παλαιού Φαλήρου με ψαράδες το 1941 και η περιγραφή μιας μη κατονομαζόμενης κοντινής παραλίας μιαν αυγή του Μαΐου του 1942 (151, 203). Το 1951 συναντάμε ένα περιπατητικό μεγαλειώδες σχεδίασμα του τοπίου της Βουλιαγμένης και του Λαιμού, της ωραιότερης ακτής της Αττικής σύμφωνα με τον ποιητή (πριν από την «αξιοποίησή» της, εννοείται, με τα μεγάλα τουριστικά έργα της καραμανλικής περιόδου), μια ημέρα του Ιανουαρίου με δυνατό αέρα, αφρισμένα κύματα, βάρκες και πλοία που θαλασσοπνίγονται, ανεμοδαρμένα δένδρα και σμήνη πουλιών, που έφερναν σε επαφή τον επισκέπτη με «το μεγαλείο της φύσης» (413). Υπάρχουν επίσης περιγραφές του Τουρκολίμανου, που παρουσιάζεται σαν ένα γραφικό ψαράδικο «νησί», της Αίγινας και του Αγκιστριού (116).

Το ιδανικό θαλάσσιο τοπίο για τον ποιητή είναι μια «ερημική και απάτητη ακτή», ανέγγιχτη από τη νεωτερική κοινωνία. Κάθε ίχνος λουομένων ή περιηγητών απουσιάζει, αλλά υπάρχει πάντα μια πρόχειρη εγκατάσταση κάποιων ψαράδων, που μπορούν να προσφέρουν στον ίδιο και τη συντροφιά του φρέσκα εδέσματα της θάλασσας, καλό κρασί και φιλοξενία (299). Οι εξορμήσεις του είναι συχνά μοναχικές και ο ποιητής ενοχλείται από την παρουσία ορισμένων, ιδίως, λαϊκών ανθρώπων (όπως αυτούς που συγκαταλέγει στον «μάγκικο ή ρεμπέτικο εκδρομισμό»), οι οποίοι διαταράσσουν την αίσθηση της αμόλυντης παραλίας και της μοναχικότητας που αποτελούν βασικά στοιχεία της ρομαντικής εμπειρίας της φύσης. Από την άλλη

μεριά, αφηγείται τις τακτικές εκδρομές του στις εξοχές της Αττικής με λίγο πολύ σταθερές και μάλλον αποκλειστικά ανδρικές παρέες (χωρίς να παραλείπει να τονίζει την απόλαυση που του προκαλεί η θέα των σωμάτων των νέων γυναικών), και σε πολλές περιπτώσεις εκφράζει τη χαρά και την ανάταση που αισθάνεται μέσα σε λαϊκά και ιδίως νεανικά πλήθη.

Η αισθητική απόλαυση του τοπίου είναι συνδεδεμένη με την κιναισθητική και υπαρξιακή εμπειρία της φύσης. Ο Βάρναλης ήταν συστηματικός περιπατητής και εκδρομέας σε όλη του τη ζωή, και περιγράφει τον εαυτό του ως παθιασμένο «φυσιολάτρη», «ωραιολάτρη», και «θαλασσομανή» (204). Η ιεροτελεστία της παραλίας περιλαμβάνει την κολύμβηση, που περιγράφεται σε μερικά θαυμάσια αποσπάσματα ως μια εμπειρία σωματικής και ψυχικής ευφορίας, την εκστατική ώρα της «εποπτείας» μετά το λουτρό και, οπωσδήποτε, (όταν υπάρχει παρέα και οι περιστάσεις το επιτρέπουν) καλό φαγητό και καλό κρασί (που περιγράφονται με παπαδιαμαντική ένταση και δεινότητα). Η εμβάπτιση στην «πρωτόπλαστη αγνότητα των στοιχείων» αποτελεί, σύμφωνα με τον ποιητή, τη μόνη δυνατότητα του καλλιεργημένου ανθρώπου να νοιώσει ένα είδος στιγμιαίας «ελευθερίας», «ένωσης του εγώ με το σύμπαν» και την «αιτία των όλων», τη μόνη ευκαιρία να βγει έξω από τον χρόνο και να ξαναγεννηθεί σε μια ζωή καλωσύνης και λήθης (100, 152, 154, 265, 282).

Η αισθητική και θεραπευτική ανακάλυψη της φύσης είναι όμως η άλλη όψη της χειραγώγησης, του μετασχηματισμού και της εμπορευματοποίησής της. Όπως παρατηρεί ο Βάρναλης, η επίδραση της πόλης αρχίζει να γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στην περιφέρειά της μετά το 1920. «Η θάλασσα, ο αέρας, η στεριά, ο ήλιος ήτανε τότες [στις αρχές του 20ού αιώνα] όλου του κόσμου. Κανένας δεν τα είχε μαντρώσει για οικόπεδά του» (63). Στη δεκαετία του 1940, αντίθετα, τα μονοπάτια που ήξερε σταματούσαν συχνά σε συρματοπλέγματα, πολλά δάση είχαν μετατραπεί σε περιοχές με «βίλες, παράγκες, περιβόλια, χωράφια και αμπέλια», και πολλά τοπία είχαν οριστικά αλλάξει (195).

Τα χωρικά και διασωστικά ενδιαφέροντα του Βάρναλη επικεντρώνονται σε μεγάλο βαθμό στο αστικό πράσινο και στα φυσικά τοπία της Αττικής. Όπως ο Στέφανος Κουμανούδης, που τόνιζε το 1853 ότι μεριμνά για τα δένδρα της πόλης σα να ήταν ιδιοκτησία του, μετρώντας τα καθημερινά και σεμνυνόμενος για την πρόοδό τους (Κουμανούδης, 2005, σελ. 14), ο Βάρναλης παρατηρεί με μεγάλη προσοχή και έντονο προσωπικό και συναισθηματικό ενδιαφέρον την κατάσταση των δένδρων, των

δενδροστοιχιών και των κήπων της Αθήνας. Επισκέπτεται συχνά τα άλση και τους λόφους της πόλης, σημειώνει τα ωραία σημεία και τους «τυχερούς» δρόμους (39) και είναι άγρυπνος παρατηρητής των βελτιώσεων και των καταστροφών. Αφιερώνει πληθώρα κειμένων και αποσπασμάτων στα διάφορα δένδρα, λουλούδια και ζώα της πόλης και των περιχώρων, που απεικονίζονται απολαυστικά μέσα από την οικολογική, καλλιτεχνική και κοινωνική ευαισθησία του. Το ενδιαφέρον του για το πράσινο οφείλεται τόσο σε λόγους υγείας και περιβαλλοντικής ισορροπίας, όσο και σε λόγους αισθητικούς και ψυχολογικούς. Αγαπά ιδίως τις δενδροστοιχίες των δρόμων δείχνοντας, ίσως, όπως και με τους φοίνικες, κάποιες κλασικιστικές προτιμήσεις. Η δενδροστοιχία, όπως γράφει, «αποτελεί βέβαια πνεύμονα της πόλης, προσφέρει τη σκιά της το καλοκαίρι, σπάζει με τις καμπύλες των κλαδιών της τις μονότονες ευθείες των σπιτιών μας, μας ανακουφίζει με το πράσινο χρώμα της και μας θέλγει με τον ήχο της φυλλωσιάς της, αλλά κυρίως μας ικανοποιεί ως ένα αισθητικό σύνολο» (418). Η δημιουργία τέτοιων αισθητικών συνόλων, όμως, είναι σπάνια λόγω των ανεπαρκειών της δημαρχίας και της αδιαφορίας των κατοίκων (418).

Παραπονείται συχνά ότι «δεν υπάρχει σε κανέναν η αγάπη του πρασίνου» και εγκαλεί τόσο τους «χωριάτες» και τους «τσοπάνηδες», που θεωρούνται οι κύριοι υπεύθυνοι για την καταστροφή των δασών (45, 46, 109, 120),[13] όσο και τους κατοίκους της Αθήνας, που δεν φροντίζουν αλλά, αντίθετα, καταστρέφουν τα δέντρα της πόλης. Ο ποιητής θυμίζει τις εκστρατείες υπέρ του πρασίνου και τις προσπάθειες δενδροφύτευσης της Αθήνας και της περιφέρειάς της στις αρχές του αιώνα και προσπαθεί να αφυπνίσει τους αναγνώστες του και να αντιταχθεί στη γενική αδιαφορία για το πράσινο στην κατοχική Αθήνα.[14]

Κατακρίνει τη συνήθεια πολλών παιδιών και ενηλίκων να κόβουν τα λουλούδια και τους καρπούς και να κακομεταχειρίζονται τα δένδρα της πόλης, αλλά

[13] Η πεποίθηση αυτή, που συναντάμε στον Ροΐδη (1995, σελ. 514), στον Καμπούρογλου (1920, σελ. 118) και σε άλλους συγγραφείς, φαίνεται ότι ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, καθώς σύμφωνα με τις υπάρχουσες εκτιμήσεις η έκταση των δασών περιορίστηκε στο μισό μεταξύ 1820 και 1875 προκειμένου να δημιουργηθούν νέες ξεκούραστες γαίες και πλούσιες, αλλά εφήμερες βοσκές, με την ελάχιστη δυνατή επιβάρυνση σε εργασία (Πετμεζάς, 1991, σελ. 107). Αξίζει ίσως να σημειωθεί ότι στην περίοδο 1820-1870 το γαλλικό κράτος, προσπαθώντας να σταματήσει τη συρρίκνωση των δασών, επέβαλε με μια αποφασιστική και οργανωμένη εκστρατεία την αλλαγή της εθιμικής σχέσης των χωρικών με το δάσος και κατέστειλε με βίαιο τρόπο τις αντιδράσεις και τις εξεγέρσεις τους (Ford, ό.π.).

[14] Μια παρόμοια προσπάθεια αφύπνισης της «Δασικής Συνείδησης» έκανε εκείνη την περίοδο και ο «Οδοιπορικός Σύνδεσμος», που είχε μετονομαστεί από το 1937 σε «Ελληνική Περιηγητική Λέσχη» (Μαρινάκη, ό.π.).

κυρίως καταδικάζει τη διαδεδομένη πρακτική, στη διάρκεια της Κατοχής, της λαθραίας υλοτόμησης (για λόγους επιβίωσης) των αστικών και περιαστικών δασών της πρωτεύουσας. Σε επανειλημμένα δημοσιεύματα καταγγέλει τις τεράστιες φωτιές στα βουνά της Αττικής, που φώτιζαν για συνεχόμενες νύχτες τον αθηναϊκό ουρανό το καλοκαίρι του 1941, και περιγράφει με θρηνώδεις λυρικούς τόνους τον «όλεθρο» που επέπεσε πάνω στα δάση.

Ο ποιητής εκφράζει τη ψυχική του «συντριβή» μπροστά στο «σπαρακτικό θέαμα» των καμένων ή λεηλατημένων δένδρων, θρηνεί «τις κομμένες ρίζες που μοιάζανε με σταυρούς νεκροταφείου», επικαλείται τον Πάνα, τις Νύμφες και τους αρχαίους δαίμονες των δασών που προστάτευαν τα δένδρα και τιμωρούσαν όποιον τους έκανε κακό, παρομοιάζει με θυέστια γεύματα τα ωφέλη των καταστροφέων, και στηλιτεύει τον «κτηνώδη ατομικισμό» των «βάνδαλων» και των «δολοφόνων», οι οποίοι «για μηδαμινό κέρδος» προκαλούν «μια τεράστια θυσία σε βάρος του εθνικού πλούτου, της υγείας του λαού και της ομορφιάς» (119, 120, 121, 146, 184). Της προσοχής του δεν διαφεύγει ούτε η πρακτική του ψαρέματος με δυναμίτη που παίρνει μεγάλες διαστάσεις στα χρόνια της Κατοχής και καταδικάζεται εξίσου αυστηρά (108).

Πολλά χρονογραφήματα αναφέρονται στο δάσος του Λυκαβηττού, που ήταν ένας από τους πιο αγαπημένους του τόπους περιπάτου και ενατένισης. Ο ποιητής καταγράφει τη σταδιακή μείωση της έκτασής του από την εποχή του Παπαδιαμάντη, του Κονδυλάκη και του Βλαχογιάννη, καταγγέλει τους «οικοπεδοφάγους» και τους «προστατευόμενους της τότε συναλλαγής» που πρωτοστάτησαν στην οικοπεδοποίησή του, και προσθέτει τη φωνή του σε ένα από τα βασικά αιτήματα του κινήματος της προστασίας του φυσικού τοπίου, που ήταν το σταμάτημα της λατόμησης των κεντρικών αθηναϊκών λόφων και η διατήρηση των ιστορικών τους περιγραμμάτων (119, 489).

Ο Βάρναλης έχει μια συγκροτημένη περιβαλλοντική συνείδηση σε μια πρώιμη, για την Ελλάδα τουλάχιστον, εποχή και ισχυρά ενδιαφέροντα για το αστικό και περιαστικό περιβάλλον και την ισότιμη πρόσβαση όλων σε αυτό. Το λεξιλόγιο και το ύφος του (όπως η χρήση των όρων «βάνδαλος» και «καταστροφή» ή η ιεροποίηση της φύσης) έχουν στενή συγγένεια με τη ρητορική του εγχώριου και διεθνούς περιβαλλοντικού κινήματος (McKusick ό.π.· Hess ό.π.· Καμπούρογλου, 1922, σελ. 115-126). Αν και δεν αναπτύσσει θεωρητικά το ζήτημα, ο Βάρναλης αντιλαμβάνεται, πιστεύω, τη φύση σαν ένα οικοσύστημα που περιλαμβάνει,

αλληλεπιδρά και επηρεάζει την ανθρώπινη ζωή με πολλούς τρόπους. Το φυσικό περιβάλλον θεωρείται κομμάτι του εθνικού πλούτου και βασικό στοιχείο της υγείας, της ψυχαγωγίας και της ηθικής και αισθητικής διαπαιδαγώγησης του λαού. Ο ποιητής συμφωνεί με την άποψη του Καμπούρογλου και των διανοουμένων της προηγούμενης γενιάς για την αδιαφορία και την τάση των νεοελλήνων να καταστρέφουν τη φύση, αλλά δεν φαίνεται να έχει μια βαθύτερη ανησυχία για την πιθανότητα διαταραχής της οικολογικής ισορροπίας από τις δυνάμεις της νεωτερικότητας. Καταγγέλλει την αλλοίωση, τη μόλυνση και την εμπορευματοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος, που προκαλείται από τον στρεβλό νεοελληνικό καπιταλισμό, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι πιστεύει πως στο πλαίσιο μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας η ανάπτυξη μπορεί να συνδυαστεί αρμονικά με την περιβαλλοντική προστασία και τη δικαιοσύνη.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΚΡΗΞΗ, ΠΕΡΙΑΣΤΙΚΗ ΟΙΚΟΠΕΔΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Η ενίσχυση της οικοδομικής δραστηριότητας αποτέλεσε κεντρική προτεραιότητα των μεταπολεμικών κυβερνήσεων, καθώς θεωρήθηκε ότι συμβάλλει αποφασιστικά στην οικονομική ανάπτυξη και στην ιδεολογική ενσωμάτωση του πληθυσμού. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 συγκροτήθηκε ένα ευνοϊκό θεσμικό πλαίσιο και καθιερώθηκαν άτυπες πρακτικές οι οποίες, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες (και κυρίως την θετική ανταπόκριση ευρέων κοινωνικών στρωμάτων), οδήγησαν στον μεταπολεμικό οικοδομικό οργασμό. Η πολιτική εξουσία επέτρεψε, ενθάρρυνε και ενορχήστρωσε τη συστηματική χειραγώγηση του νομικού πλαισίου προκειμένου να ενισχύσει φιλικές προς το καθεστώς ομάδες και να ικανοποιήσει τα αθρόα λαϊκά αιτήματα για ευκολότερη απόκτηση και εντατικότερη εκμετάλλευση της αστικής γης (Φιλιππίδης, 1990· Οικονόμου, ό.π.). Η Αθήνα μεταμορφώθηκε με την ραγδαία αντικατάσταση των παλαιών κτιρίων από τις πολυκατοικίες της αντιπαροχής, την εκτέλεση μεγάλων δημοσίων έργων (αυτοκινητόδρομοι, αστικές και τουριστικές υποδομές και αναπλάσεις), την κυριαρχία του αυτοκινήτου και την τεράστια επέκταση του αστικού ιστού (την οικοπεδοποίηση, δηλαδή, και την σταδιακή ένταξη στο σχέδιο πόλης των περιαστικών αγροτικών και εξοχικών περιοχών).

Ο «εξευρωπαϊσμός» και η ανάπτυξη της Αθήνας αποτέλεσαν τη δεκαετία του 1950 βασικούς άξονες τόσο του κυβερνητικού λόγου όσο και άλλων ισχυρών

δημόσιων λόγων (όπως, για παράδειγμα, του ελληνικού λαϊκού κινηματογράφου) και κυριάρχησε μια αντίληψη αστικού εκσυγχρονισμού που έδινε έμφαση στην αποτελεσματικότητα, την γρήγορη ανάπτυξη και τον κοσμοπολίτικο μοντερνισμό και μικρότερη προσοχή στον σχεδιασμό, τη διατήρηση του ιστορικού και φυσικού τοπίου και την μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα της πόλης (Οικονόμου ο.π· Πούπου, 2011). Το ίδιο διάστημα εμφανίστηκε ένα κίνημα διατήρησης που αντέδρασε (ορισμένες φορές με επιτυχία) στον ραγδαίο μετασχηματισμό του φυσικού και ιστορικού τοπίου. Το κίνημα περιελάμβανε αρχιτέκτονες, διανοούμενους και δημόσιους λειτουργούς από όλο το πολιτικό φάσμα και οι κυριότεροι εκπρόσωποί του περιελάμβαναν τους αρχιτέκτονες Δημήτρη Πικιώνη (1887-1968), Κώστα Μπίρη (1899-1980), Αριστομένη Προβελέγγιο (1914-1999) και Άρη Κωνσταντινίδη (1913-1993).[15]

Παρά τις διαφορές τους, οι λόγοι που αναπτύχθηκαν συνέκλιναν σε μια κριτική η οποία: α) τόνιζε την εθνική (αλλά ορισμένες φορές και την οικουμενική) σημασία του αττικού τοπίου (που θεωρείτο η βάση της συλλογικής μνήμης και η διαχρονική πηγή του ελληνικού πολιτισμού) και κατάγγελνε με έμφαση τη συνεχιζόμενη καταστροφή του, β) διαμαρτυρόταν για την έλλειψη μέριμνας για τα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους που καταστρέφονταν, οικοπεδοποιούνταν ή πνίγονταν από την ανοικοδόμηση, γ) κατάγγελνε την κατεδάφιση πολλών παλαιών κτιρίων μεγάλης ιστορικής και αισθητικής αξίας και την υπέρμετρη αύξηση των υψών των κτιρίων, που μετέβαλε τις προοπτικές στην κεντρική πόλη και αλλοίωνε την οπτική πρωτοκαθεδρία των μνημείων και των λόφων. Η ανάγκη της προστασίας της φύσης (για λόγους τόσο εθνικούς και πολιτισμικούς όσο και περιβαλλοντικούς και κοινωνικούς) τονίζεται με έμφαση στις περισσότερες παρεμβάσεις. Το κίνημα διατήρησης έστρεψε επίσης την προσοχή του στις διαδικασίες χωρικής ανάπτυξης, που αποτελούσαν τη μεγαλύτερη απειλή για το τοπίο και τη βιώσιμη ανάπτυξη της πόλης, καταγγέλοντας την «πολεοδομική αναρχία» και «συναλλαγή», τη «θλιβερά και ασυνάρτητο» επέκταση της πόλης και την «οικοπεδοφάγο μανία», που είχε σαν συνέπεια την κατάληψη και αλλοίωση της φυσικής ζώνης και των εξαιρετικών τοπίων που περιέβαλλαν την πρωτεύουσα και «περιέσφιξε μέχρις αποπνιγμού» τους Αθηναίους.

[15] Η σύνοψη που ακολουθεί βασίζεται κυρίως στην ανάλυση των λόγων που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της «Επιτροπής» ή «Κοσμητείας για τη Διάσωση του Ελληνικού Τοπίου», που αποτέλεσε τη σημαντικότερη οργανωμένη διασωστική προσπάθεια της δεκαετίας του 1950 (Οικονόμου, ό.π., σελ. 218). Για τη δράση και τις ιδέες των πρωταγωνιστών βλ. Πικιώνης, 2000· Παπαγεωργίου-Βενετάς, 2010· Μπίρης, 2015· Κωνσταντινίδης, 1987. Βλ. επίσης τα Πρακτικά του Πρώτου Πανελληνίου Αρχιτεκτονικού Συνεδρίου, που έγινε το 1961 (*Τεχνικά Χρονικά,* 240/1964).

Ο Βάρναλης, ο οποίος σημειώνει την τεράστια επέκταση της Αθήνας σε σχέση με τον πληθυσμό της (που είχε ήδη επισημανθεί, όπως παρατηρεί, από την περίοδο του πρώτου παγκοσμίου πολέμου), τοποθετείται υπέρ της ελεγχόμενης ανάπτυξης της πόλης συντασσόμενος με τις απόψεις που κυριαρχούσαν στο κίνημα διατήρησης και την ευρωπαϊκή πολεοδομία και πρακτική (Hall, 1996, σελ. 304) (433). Η πρωτεύουσα δεν πρέπει, όπως τονίζει από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, να επεκταθεί άλλο, έτσι ώστε να αποφευχθεί το τεράστιο κόστος της επέκτασης των υποδομών και να προστατευθεί η πολύτιμη και λατρευτή του αθηναϊκή περιφέρεια (432). Θα πρέπει, ως εκ τούτου, να μεγαλώσει σε ύψος, «αλλά για να γίνει αυτό πρέπει να ανοιχτούν δρόμοι και μεγάλες πλατείες όπου είναι δυνατόν», και να γίνουν τα έργα υποδομής και εκσυγχρονισμού (404).

Ο Βάρναλης δεν ενδιαφέρεται για τη διάσωση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς που καταστρεφόταν με γοργούς ρυθμούς και φαίνεται να προτιμά τις πολυκατοικίες για τον δυνητικά κοινωνικό τους χαρακτήρα. Οι τελευταίες επαινούνται για τις ανέσεις και την εκπολιτιστική τους λειτουργία (λόγω της εισαγωγής κεντρικής θέρμανσης και λουτρού) αλλά, ταυτόχρονα, θεωρούνται υπεύθυνες για την μείωση των αστικών κήπων και τον περιορισμό της θέας (157, 243, 120). Από την άλλη μεριά, ο ποιητής αντιδρά στην κυριαρχία του αυτοκινήτου που επιβάλλεται τα μεταπολεμικά χρόνια στις χωρικές διευθετήσεις και την αστική κουλτούρα. Καταδικάζει τη μονοπώληση της πόλης από το αυτοκίνητο («το δικαίωμα των δρόμων καταργήθηκε» για τους πεζούς γράφει το 1950) και καταγγέλει τον περιορισμό των πεζοδρομίων και το κόψιμο των δένδρων σε μεγάλους δρόμους της πρωτεύουσας, την υπεροπτική και επικίνδυνη συμπεριφορά των οδηγών, το πλήθος των τροχαίων ατυχημάτων, καθώς και τις μεροληπτικές υπέρ του αυτοκινήτου διευθετήσεις της κυκλοφορίας (385, 440, 458).

Πλήθος χρονογραφημάτων είναι αφιερωμένα στα τεράστια προβλήματα υποδομής που αντιμετώπιζε η πρωτεύουσα στην ύδρευση, την καθαριότητα, την αποκομιδή των σκουπιδιών, την αποχέτευση, την ελλειματική υγιεινή της Κεντρικής Αγοράς, την κατάσταση των πεζοδρομίων, τον φωτισμό και τις συγκοινωνίες, και διεκτραγωδούν σε υψηλούς τόνους τις συνέπειες στην καθημερινότητα των πολιτών. Η εστίαση των κειμένων αυτών στην υγιεινή, την καθαριότητα, τον αέρα, τις μυρωδιές, την αγορά κρέατος και τη διαχείριση των ζωικών αποβλήτων, τα αδέσποτα ζώα και την ελεύθερη κίνηση στους δρόμους, που υπήρξαν κεντρικοί άξονες στην μητροπολιτική αναδιάρθρωση και τη βιοπολιτική διαχείριση του πληθυσμού στις

νεωτερικές μητροπόλεις μετά το 1850, θυμίζει παρόμοια δημοσιεύματα του Ροΐδη σε μια προγενέστερη περίοδο.[16]

Τα προβλήματα αυτά που παρέμεναν άλυτα για πολλά χρόνια, εξηγούν εν μέρει την ιδεολογική απήχηση των μεγάλων αστικών δημοσίων έργων του Κωνσταντίνου Καραμανλή και την παρουσίασή του στη δημόσια σφαίρα ως ενός πολιτικού που ξεπερνά τις αδράνειες, παράγει ορατά έργα και αναμορφώνει την πρωτεύουσα. Η Αθήνα ήταν, εν γένει, ένα κεντρικό σύμβολο στον κόσμο και στην ιδεολογία της εθνικοφροσύνης και παρουσιαζόταν ως μια όμορφη, ένδοξη και ζωντανή πόλη, που αντανακλά τον ιδιαίτερο χαρακτήρα και την μοναδική υφή της νεοελληνικής πραγματικότητας και φανερώνει την νέα «ευημερία» που δημιουργείται από το καθεστώς. Ο Βάρναλης αναφέρεται με δυσπιστία στο εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Καραμανλή, ονομάζοντς το υπουργείο του «Υπουργείο της ρεκλάμας»[17] και ειρωνεύεται συχνά την κυρίαρχη ιδεολογία επισημαίνοντας τις κοινωνικές ανισότητες, διεκτραγωδώντας την κατάσταση των υποδομών και τονίζοντας την ανάγκη του εκσυγχρονισμού (480, 415, 514). Μερικά κείμενα (537, 538, 543) είναι αφιερωμένα στους αγώνες των λαϊκών συνοικιών της Αθήνας (όπως οι «εξεγέρσεις» στην Ανθούπολη, το Αιγάλεω και την Καισαριανή ενάντια σε εταιρείες που έθεταν σε κίνδυνο την ασφάλεια των κατοίκων) και σε τοπικές πρωτοβουλίες που αντιμάχονταν την κυβερνητική εγκατάλειψη (όπως οι προσπάθειες του Δήμου Αιγάλεω και των κατοίκων να χτίσουν Γυμνασιακό διδακτήριο). Ένα κείμενο, τέλος, περιγράφει μια σπαρακτική σκηνή κατεδάφισης ενός χαμόσπιτου και μιας παράγκας στη Νέα Φιλαδέλφεια, που στέγαζαν δύο χήρες και τα παιδιά τους (533).

Παράλληλα, είναι οξυδερκής παρατηρητής των χωρικών πρακτικών του μετεμφυλιακού κράτους καθώς και μια ισχυρή φωνή για ελεύθερους δημόσιους χώρους, παραλίες και εξοχές. Ορισμένα χρονογραφήματα καταγγέλλουν την μετεμφυλιακή επιδημία καταλήψεων διάφορων πολύτιμων κοινόχρηστων χώρων (παραλίες, λιμάνια, πάρκα, ακόμα και αρχαιολογικοί χώροι) από σωματεία εθνικοφρόνων και «ημετέρων» (431, 529). Το 1951 καταγγέλλει την προσπάθεια κατάληψης τμήματος του αρχαιολογικού χώρου του Ολυμπιείου από την Ολυμπιακή

[16] Γενικότερα, μπορεί να παρατηρήσει κανείς σημαντικές συγγένειες (αλλά και διαφορές) στην αντιμετώπιση της αστικής πραγματικότητας και το ενδιαφέρον για τη φύση και τα ζώα ανάμεσα στον Βάρναλη και ορισμένους εκσυγχρονιστές συγγραφείς όπως ο Εμμανουήλ Ροΐδης και ο Μιχαήλ Μητσάκης (Γκότση, ό.π.· Κόκκινος, 2000).

[17] Ο Τάσος Τρίκκας επισημαίνει ότι η ΕΔΑ υποτίμησε στη δεκαετία του 1950 τις κοινωνικές και ιδεολογικές συνέπειες του καραμανλικού εκσυγχρονισμού (Τρίκκας, 2009, σελ. 712).

Επιτροπή, «ίσως για να μην θεμελιώσουν άλλοι στο ίδιο μέρος κάτι χειρότερο από τις δικές της εγκαταστάσεις: καζίνα, ξενοδοχεία, ιπποδρόμιο, κινηματογράφο κ.λπ.» (431). Σημειώνει επίσης ότι η Αρχαιολογική Υπηρεσία δεν επικαλείται το νόμο («υπάρχει δεν υπάρχει τέτοιος νόμος, δεν έχει καμιά σημασία για τους αϊτονύχηδες του έθνους»), αλλά «ταπεινώς αποτείνεται στα ευγενή αισθήματα των άρπαγων και προσπαθεί να τους κάνει να αισθανθούν την ιερότητα του χώρου (σιγά τον πολυέλαιο!)». Ο Βάρναλης καταγγέλλει την καταπάτηση και αλλοίωση του ιστορικού τοπίου, ειρωνεύεται την «βουλιμία και απουσίαν ιερού και οσίου» των εθνικοφρόνων και συλλαμβάνει το κλίμα της εκρηκτικής και ανεξέλεγκτης χωρικής ανάπτυξης, που ενορχηστρώνεται από το κράτος και δημιουργεί πλήθος ευκαιριών για τους ευνοούμενους του καθεστώτος («δεν πρόκειται τίποτε ν' αφήσουν... αδέσποτον οι 'καθαρόαιμοι'»).

Ο ποιητής παρακολουθεί προσεκτικά την γιγάντωση της οικοπεδοποίησης και εντοπίζει ορισμένες από τις πολιτικές της χρήσεις. Το 1954 καταγράφει μια περίπτωση παραχώρησης οικοπέδων σε άστεγους κατοίκους της Καισαριανής. Ο πληθωρισμός των οικοπέδων με την ενεργή σύμπραξη του κράτους είχε καταστήσει την έγγεια ιδιοκτησία ένα οιονεί κοινωνικό δικαίωμα και τη συνηθέστερη υπόσχεση των πολιτικών στις πολυπληθείς ομάδες των αστέγων και μη (που πύκνωναν τις τάξεις των εκατοντάδων οικοδομικών συνεταιρισμών της εποχής). Ο Βάρναλης περιγράφει την τελετή στον κινηματογράφο «Εκλαίρ», στην οποία Υπουργοί και βουλευτές που είχαν φτάσει με τις λιμουζίνες τους και «ο τοπικός δερβέναγας της εθνικοφροσύνης» μοίρασαν οικόπεδα σε άκληρους κατοίκους... τα οποία όμως εν τέλει αποδείχθηκε ότι ανήκαν σε κάποιον ιδιώτη και δεν μπορούσαν να διατεθούν (513).

Είναι αξιοσημείωτο ότι έχω καταγράψει ένα παρόμοιο περιστατικό στη Βούλα τα ίδια περίπου χρόνια. Ο τοπικός προσφυγικός αγροτικός συνεταιρισμός (ο πρόεδρος του οποίου ήταν ο τοπικός τοποτηρητής της εθνικοφροσύνης και Πρόεδρος της Κοινότητας), στην προσπάθειά του να επιτύχει την ικανοποίηση του καταφανώς παράνομου αιτήματός του να πωλεί τμήματα της κοινόχρηστης, δημόσιας και εν μέρει ορεινής και δασικής έκτασης που ενέμετο από την εποχή της προσφυγικής εγκατάστασης, χρησιμοποίησε επανειλημμένα το επιχείρημα της παραχώρησης οικοπέδων στους πολυπληθείς ντόπιους άστεγους. Το 1952, μάλιστα, διοργάνωσε τελετή στην οποία παρέστησαν βουλευτές και άλλοι επίσημοι και στην οποία ανακοίνωσε ότι θα προβεί στην «ρυμοτόμησιν, καταμέτρησιν και πασσάλωσιν» μιας

έκτασης που θα παραχωρηθεί δωρεάν στους αστέγους. Οι υποσχέσεις αυτές επαναλήφθηκαν πολλές φορές τα επόμενα χρόνια, αλλά καμία έκταση δεν παραχωρήθηκε ποτέ, ακόμα και όταν ο προσφυγικός συνεταιρισμός πέτυχε όλους τους στόχους του.

Ο ποιητής διαπιστώνει και καταγγέλλει σε επανειλημμένα δημοσιεύματα τη μαζική οικοπεδοποίηση των παραλιών και των δασών της Αττικής: «Όλα τα φράξανε, ακτές και βουνά, με σύρματα και με μάντρες, οι 'ακραιφνείς Έλληνες', οι ατσίδες, οι λύκοι της ανεμοζάλης» (503, 504, 529). Το 1953 διαμαρτύρεται για την αδυναμία να περιπλανηθεί κανείς στην Πεντέλη όπως άλλοτε, καθώς «όλο το βουνό έγινε 'ιδιοκτησία'» και κανείς δεν φρόντισε να αφεθούν περάσματα για όσους δεν είναι ιδιοκτήτες. Το ίδιο συμβαίνει και στην ακτή του Σαρωνικού ως τη Βουλιαγμένη που έχει γεμίσει, με μικρές διακοπές, «ντουβάρια, σύρματα, τραπέζια και 'απαγορεύεται'» (482). Εναντιώνεται ακόμα στα μεγάλα τουριστικά έργα (στη Γλυφάδα, τη Βούλα, και τη Βουλιαγμένη), που αναγγέλλονται από το 1954-55 και εκτελούνται σταδιακά τα επόμενα χρόνια. Το επιχείρημα της «αξιοποίησης» και του «εξωραϊσμού» ώστε να προκύψει όφελος για την «εθνική οικονομία» δεν τον πείθει και, αντιθέτως, πιστεύει ότι πίσω από τα έργα κρύβεται ένα «ολιγαρχικό» «κράτος κυρίων» που στοχεύει στην «αριστοκρατικοποίηση» του χώρου και στον αποκλεισμό του λαού (530, 549). Σημειώνει, επίσης, την μόλυνση των θαλασσών και των παραλιών από την πίσσα των διερχομένων και μάλιστα των συμμαχικών πολεμικών πλοίων.

Παρακολουθεί, τέλος, το θέμα της «τουριστικής» λεωφόρου Σουνίου, η κατασκευή της οποίας, όπως υπενθυμίζει, είχε προκαλέσει συζητήσεις σχετικά με τη σκοπιμότητά της και διαβεβαιώσεις των υπευθύνων «πως θ' απαγορευόταν η ανέγερση οικοδομών, τουλάχιστον προς την μεριά της θάλασσας». Αντίθετα, όπως καταγγέλλει, το παραλιακό μέτωπο είχε ήδη από το 1957 καταληφθεί από «περιφράξεις, παλούκια, συρματοπλέγματα, μαντρότοιχους, χτίσματα, γιαπιά» κι αυτό τον οδηγεί, αναγκαστικά όπως λέει, στην υποψία «πως κι αυτό το έργο γίνηκε αποκλειστικά για την εξυπηρέτηση των εξυπνάκηδων, που αρμοδίως και εγκαίρως πληροφορημένοι φροντίσαμε να βάλουνε στο χέρι τις περιοχές ετούτες κι εξακολουθούν να τροποποιούν τις διάφορες υπουργικές αποφάσεις για την εξυπηρέτηση του ατομικού συμφέροντος» (550). Για το θέμα αυτό είχαν γίνει αρκετά εκτεταμένες συζητήσεις στον τύπο (Φιλιππίδης, 1990, σελ. 157, σημ. 14) και ο Βάρναλης μας μεταφέρει την άποψη «ενός από τους οικοδομούντας εκεί», ο οποίος

στην απάντησή του σε ένα αρνητικό σχόλιο στην εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ υποστήριξε, σύμφωνα με τη σύνοψη του ποιητή, «πως οι επαύλεις που θα χτιστούν εκεί θα είναι ωραιότερες από το φυσικόν τοπίον!» (550). Παρότι η άποψη του άγνωστου επιστολογράφου μοιάζει παράδοξη, αποτυπώνει καθαρά το κυρίαρχο βλέμμα της εποχής. Στο πλαίσιο μιας ιδεολογίας που ταύτιζε την ανάπτυξη με την οικοδόμηση και μιας διαδεδομένης αντίληψης ότι η χώρα έχει πολλά μνημεία και φυσικές ομορφιές, αλλά μικρό πλούτο και μεγάλες υλικές ανάγκες, οι νέοι αυτοκινητόδρομοι, τα μοντέρνα ξενοδοχεία και οι σύγχρονες οικοδομές προσλαμβάνονταν από μεγάλο μέρος του πληθυσμού ως σημάδια οικονομικής ευημερίας, πολιτισμικής προόδου και αισθητικής αναβάθμισης (Οικονόμου, ό.π., σελ. 191).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι αντιλήψεις του Βάρναλη για τον νεοελληνικό αστικό πολιτισμό και τη διατήρηση του φυσικού και ιστορικού τοπίου διαπερνώνται από την επαναστατική και ταυτόχρονα αυστηρή ματιά του σοσιαλιστικού δημοτικισμού, αλλά και από έναν φυσιολατρικό ρομαντισμό και νατουραλισμό, που αναζητά στη φύση και το σώμα έναν τρόπο ανανέωσης και μια διέξοδο προσωρινής διαφυγής από τα προβλήματα και τις απογοητεύσεις του κόσμου. Ο Βάρναλης δεν μετακινήθηκε ουσιαστικά από τις απόψεις που διαμόρφωσε τη δεκαετία του 1910 και του 1920 και διατήρησε μια ορισμένη ανεξαρτησία από το κομμουνιστικό κόμμα και τις διακυμάνσεις των κομματικών απόψεων (Δάλλας, ό.π., σελ. 231, 234). Στη διάρκεια της κατοχικής περιόδου ο ποιητής εκφράζει με ένταση τις φυσιολατρικές και εκσυγχρονιστικές του απόψεις χωρίς να επεκτείνεται στις ανατρεπτικές τους συνυποδηλώσεις και προεκτάσεις. Μετά το 1950 ο λόγος του γίνεται πιο πολιτικός και μοιάζει, ως έναν βαθμό, να προσαρμόζεται στο ευρύτερο πολιτικό και κομματικό κλίμα.

Ο ποιητής οικτίρει την καθυστέρηση της ελληνικής κοινωνικής και πνευματικής ζωής, καταδικάζει κυρίαρχες νοοτροπίες και πρακτικές και κηρύσσει την ανάγκη ενός εκσυγχρονισμού που δεν δίνει έμφαση στην τοπική ή εθνική ιδιαιτερότητα αλλά στην ανάπτυξη και τον συγχρονισμό με τον προηγμένο κόσμο. Η οπτική του, που χαρακτηρίζεται από έναν ορισμένο ανδροκρατικό ελιτισμό, διαφοροποιεί ανάμεσα στο ατομικιστικό και διεφθαρμένο από την πολιτική εξουσία κομμάτι του λαού και στα υγιή τμήματά του, στα οποία συγκαταλέγονται τα

ανόθευτα αγροτικά στρώματα και οι έντιμοι και σκληρά εργαζόμενοι άνθρωποι του λαού.

Ο χαρακτήρας του μοντερνισμού του αποτυπώνεται στη στάση του απέναντι στα μνημεία (σέβεται τα αρχαία, αλλά αδιαφορεί για τα βυζαντινά και τα νεότερα), στη ματιά του απέναντι στο τοπίο (απορρίπτει την μυθοποίησή του και την αναγωγή του σε θεμέλιο της ταυτότητας, αλλά το επαναμυθοποιεί με τον δικό του φυσιολατρικό ρομαντισμό), στην ένθερμη συνηγορία του εκσυγχρονισμού της πόλης, και στην κατά βάση αισιόδοξη περιβαλλοντική του ευαισθησία, που καταδικάζει την νεοελληνική και γενικότερα την καπιταλιστική εμπορευματοποίηση και καταστροφή της φύσης, αλλά δεν έχει βαθύτερες ανησυχίες για τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του νεωτερικού πολιτισμού. Μετά το 1950, ο Βάρναλης επικροτεί την πύκνωση και την αύξηση του ύψους των κτιρίων της πόλης και μοιάζει να μην συγκινείται από την καταστροφή της νεοκλασικής κληρονομιάς αλλά, σε συμφωνία με το εντόπιο κίνημα διατήρησης, αντιτίθεται στην ανεξέλεγκτη αστική επέκταση (ανατέμνοντας και καταγγέλοντας τις πολιτικές της διαστάσεις) και αρθρογραφεί μαχητικά υπέρ της προστασίας της αττικής φύσης και της διατήρησης του δημόσιου χαρακτήρα της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αβδελά, Έ. (2002). *Διά λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Νεφέλη.

Βάρναλης, Κώστας (1946). *Ο δάσκαλός μου ο Γληνός*. Στο *Στη Μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού. Μελέτες για το έργο του και ανέκδοτα κείμενά του*. Αθήνα: Νέα Βιβλία.

Βάρναλης, Κώστας (2017). *Αττικά 400 Χρονογραφήματα (1939-1958) για την Αθήνα και την Αττική* (επιμέλεια – κείμενα Νίκος Σαραντάκος). Αθήνα: Εκδ. Αρχείο.

Βλαχούτσικου, Χρ. (2007). Αναζητώντας σχήματα οικογενειακής ζωής σε ένα προάστιο της Αθήνας: Ισορροπίες και συνθέσεις. Ανάτυπο από την *Επετηρίδα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας,* τόμος 7, Αθήνα.

Γιακουμάτος, Α. (2005). Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Νέα Ελληνική Αρχιτεκτονική. Στο συλλογικό, *Πρακτικά Συνεδρίου Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις* (σελ. 61-64). Αθήνα: ΤΕΕ, ΕΜΠ, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος.

Γκότση, Γ. (2004). *Η ζωή εν τη Πρωτευούση. Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19ου αιώνα.* Αθήνα: Νεφέλη.

Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Α. (2005). Το γραφικό ως αισθητική ποιότητα Η αισθητική του περιβάλλοντος και το ελληνικό τοπίο. Στο Π. Δουκέλης (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου* (σελ. 187-204). Αθήνα: Εστία.

Δάλλας, Γ. (1988). *Η δημιουργική δεκαετία στην ποίηση του Βάρναλη*. Αθήνα: Κέδρος.

Δερτιλής, Γ. Β. (1977). *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση*, 1880-1907. Αθήνα: Εξάντας.

Δερτιλής, Γ. Β. (2005). *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920* (δύο τόμοι). Αθήνα: Εστία.

Διαμαντούρος, Ν. (1984). Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα. Στο Τσαούσης, Δ. (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα.* Αθήνα: Εστία.

Ζωγράφου, Ε. (1996). *Ο "Ευλογημένος" Αθηναιογράφος Δημήτρης Γρ. Καμπούρογλου μια πρωτοποριακή μορφή. Η ζωή και το έργο του (1852-1942)*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Hering, G. (2004). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936* (δύο τόμοι). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Joyce, P. (2010). *Σύγχρονη πόλη. Η διακυβέρνηση της ελευθερίας*. Αθήνα: Πλέθρον.

Καμπούρογλου, Δημήτριος (1920). *Ο Αναδρομάρης της Αττικής*. Αθήνα: Εκδ. Μιχαήλ Ζηκάκη.

Καμπούρογλου, Δημήτριος (1922). *Αι Παλαιαί Αθήναι*. Αθήνα: Βιβλ. Δ. Ν. Καραβία.

Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. (1985). Σχεδιασμός και ανάκτηση του χώρου της πόλης. Χαρακτήρας της πολεοδομικής παρέμβασης του κράτους κατά την μετάβαση από την Οθωμανική στην Νεοελληνική πόλη. Στα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, *Η νεοελληνική πόλη, οθωμανικές κληρονομιές και ελληνικό κράτος*, τόμος Β' (σελ. 381-395). Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.

Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. και Παπαμίχος, Ν. (1988). Ρύθμιση του χώρου: Πολιτικές πρωτοβουλίες και θεσμικές ρυθμίσεις. Στο Γ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (σελ. 113-133). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Καυταντζόγλου, Ρ. (2001). *Στη σκιά του Ιερού Βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Κεραμάρη, Φ. (2001). *Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου ως πεζογράφος*. Αθήνα: Εστία.

Κόκκινος, Γ. (2000). Η αμφιθυμία για την πόλη. Η ελληνική διανόηση στην καμπή του 19ου αιώνα και το αστικό φαινόμενο. Στο Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19ος-20ος αι.)* (σελ. 597-614). Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα: ΕΜΝΕ.

Κόκκου, Α. (1977). *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία.* Αθήνα: Ερμής.

Κορασίδου, Μ. (2002). *Οταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και έλεγχος της υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα του 19ου Αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γ. Δαρδανός.

Κουμανούδης, Σ. (2005). *Καθολικόν Πανόραμα των Αθηνών*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Κωνσταντινίδης, Ά. (1987). *Για την Αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Άγρα.

Λεοντή, Ά. (1998). *Τοπογραφίες ελληνισμού. Χαρτογραφώντας την πατρίδα*. Αθήνα: Scripta.

Μαργαρίτη, Φ. (2005). Η «Λ. Συγγρού» και η Αθήνα της γενιάς του ’30 (Γ. Θεοτοκάς – Γ. Σεφέρης). Στο συλλογικό, *Πρακτικά Συνεδρίου Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις* (σελ. 311-319). Αθήνα: ΤΕΕ, ΕΜΠ, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος.

Μαρινάκη, Ε. (2004). Οδοιπορικός σύνδεσμος και περιηγητική λέσχη. Στο ένθετο *Επτά Ημέρες* με τίτλο «Γιώργος Βαφιαδάκης Περιηγητική Φωτογραφία», εφ. *Η Καθημερινή της Κυριακής* (σελ. 8-16)*,* 22 Φεβρουαρίου 2004 .

Μελάς, Μ. (1997). Το έργο της Φιλοδασικής Ένωσης Αθηνών για την προστασία της φύσης και την αναστύλωση μνημείων. Στο ένθετο *Επτά Ημέρες* με τίτλο «Υμηττός Το μενεξεδένιο βουνό» (σελ. 27-30), εφ. *Η Καθημερινή της Κυριακής,* 28 Σεπτεμβρίου 1997.

Μιχαηλίδου, Χ. (2003). Η «κατασκευή» του αττικού τοπίου. Στο Κ. Μανωλίδης (επιμ.), *«Ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον». Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα* (σελ. 67-80). Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών: εκδ. Νησίδες.

Μουζέλης, Ν. (1978). *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης.* Αθήνα: Εξάντας.

Μπίρης, Κ. (1966). *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν Αιώνα.* Αθήνα: Μέλισσα.

Μπίρης, Μ. (2015). *Κώστας Η. Μπίρης. Βίος αφιερωμένος στην πόλη των Αθηνών*. Αθήνα: Μέλισσα.

Οικονόμου, Λ. (2008). *Η κοινωνική παραγωγή του αστικού χώρου στη μεταπολεμική Αθήνα. Η περίπτωση της Βούλας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παπαγεωργίου-Βενετάς, Α. (2005). *Ίχνη ελληνικά. Κείμενα ιστορίας και τέχνης*. Αθήνα: Ποταμός.

Παπαγεωργίου-Βενετάς, Α. (2010). *Δημήτρης Πικιώνης (1887-1968). Τα χρόνια της μαθητείας μου κοντά του.* Αθήνα: Σήμα.

Παπαϊωάννου, Η. (2014). *Η φωτογραφία του ελληνικού τοπίου μεταξύ μύθου και ιδεολογίας.* Αθήνα: Άγρα.

Πετμεζάς, Σ. (1991). Οι έγγειες σχέσεις, 1830-1880. Στο Γ. Β. Δερτιλής και Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ος αιώνας)* (σελ. 91-108). Αθήνα και Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα.

Πικιώνης, Δημήτρης (2000). *Κείμενα.* Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Πολίτης, Α. (1993). *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880.* Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού-Μνήμων.

Ποταμιάνος, Ν. (2015). *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Πούπου, Άννα (2011). Η ρητορική της ανοικοδόμησης: θεματικές της μεταμόρφωσης του αστικού χώρου στον ελληνικό κινηματογράφο της δεκαετίας του ’60. *Αρχειοτάξιο*, 13, σελ. 39-50.

Πρωία, Α. (1997). *Τα ίχνη του ευρωπαϊκού και νεοελληνικού Διαφωτισμού στο έργο του Δημήτρη Γληνού*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ροΐδης, Εμμανουήλ (1995). *Αφηγηματικά κείμενα*. Αθήνα: Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.

Σιακκής, Ι. (2012). *Δημήτριος Γ. Καμπούρογλου Η ζωή και το έργο του*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Σιατόπουλος, Δ. (1991). *Ελληνική Περιηγητική Λέσχη - Οδοιπορικός Σύνδεσμος 1921-1991. Εβδομήντα χρόνια τουριστικού και πνευματικού πολιτισμού*. Αθήνα: Ελληνική Περιηγητική Λέσχη.

Σκληρός, Γ. (1971). *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Διεθνούς Επικαιρότητας.

Τζιόβας, Δ. (1989). *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Τρίκκας, Τ. (2009). *ΕΔΑ 1951-67. Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*. Αθήνα: Θεμέλιο, δύο τόμοι.

Τσιριμώκου, Λ. (1988). *Γραμματολογία της πόλης – Λογοτεχνία της πόλης – Πόλεις της λογοτεχνίας.* Αθήνα: Λωτός.

Τσουκαλάς, Κ. (1977). Γύρω από το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Στο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα.* Αθήνα: Εξάντας.

Τσουκαλάς, Κ. (1996). *Ταξίδι στο λόγο και την ιστορία. Κείμενα 1969-1996.* Αθήνα: Πλέθρον.

Φεσσά-Εμμανουήλ, Ε. (2013). *Αριστοτέλης Ζάχος*. Στο Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ και Ε. Μαρμαράς, *12 Έλληνες Αρχιτέκτονες του Μεσοπολέμου* (σελ. 2-45). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Φιλιππίδης, Δ. (1984). *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Μέλισσα.

Φιλιππίδης, Δ. (1990). *Για την ελληνική πόλη, μεταπολεμική πορεία και μελλοντικές προοπτικές.* Αθήνα: Θεμέλιο.

Χατζηιωσήφ, Χ. (1994). Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις. Τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα. *Μνήμων,* 16, σελ. 167-197.

Φιλιππίδης, Δ., 1984, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Μέλισσα.

Χαστάογλου, Β. (1988). Η ανάδυση της νεοελληνικής πόλης: Η σύλληψη της μοντέρνας πόλης και ο εκσυγχρονισμός του αστικού χώρου. Στο Γ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (σελ. 93-112). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Ξενόγλωσση

Bastéa, E. (2000). *The creation of modern Athens planning the myth*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Coen, D. (2008). The greening of German history. *Isis*, 99, pp. 142-148.

Corbin, A. (1988). *Le territoire du vide*. Paris: Flammarion.

Cronon, W. (1996). The trouble of wilderness. *Environmental History*, 1, pp.7-28.

Doherty, B. (2002). *Ideas and actions in the Green movement*. London και New York: Routledge.

Du Bouley, J. (1974). *Portrait of a Greek mountain village*. Oxford: Clarendon Press.

Eagleton, T. (1990). *The ideology of the aesthetic*. Oxford: Blackwell Publishers.

Flint, K. and Morphy, H. (eds) (2000). *Culture, landscape and the environment*. Oxford: Oxford University Press.

Ford, C. (2004). Nature, culture and conservation in France and her Colonies 1840-1940. *Past & Present*, 183, pp. 173-198.

Glendinning, M. (2013). *The conservation movement: A history of architectural preservation.* London and New York: Routledge.

Hall, P. (1996). *Cities of tomorrow*. Oxford: Blackwell Publ.

Herzfeld, M. (1992). *The Social Production of Indifference: Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy*. Oxford: Berg.

Hess, S. (2012). *William Wordsworth and the Ecology of Authorship: The roots of environmentalism in nineteenth-century culture*. Charlottesville: University of Virginia Press.

Hitt, Chr. (1999). Toward an ecological sublime. *New Literary History*, 30 (3), pp. 603-623.

Hubbell, A. J. (2018). *Byron's nature a romantic vision of cultural ecology*. London: Palgrave Macmillan.

Jokilehto, J. (1999). *A history of architectural conservation*. Oxford: Butterworth Heinemann.

Kroeber, K. (1994). *Ecological literary criticism: Romantic imagining and the biology of mind.* New York: Columbia Universirty Press.

McKusick, J. C. (2000). *Green writing romanticism and ecology*. New York: St. Martin's Press.

Parham, J. (2017). *Literature and sustenability: Concept, text and culture*. Manchester: Manchester University Press.

Rabinow, P. (1989). *French Modern. Norms and forms of the social environment*. Chicago & London: University of Chicago Press.

Rotemberg, R. (2001). Metropolitanism and the transformation of urban space in nineteenth-century colonial metropoles. *American Anthropologist,* 103 (1), pp. 7-15.